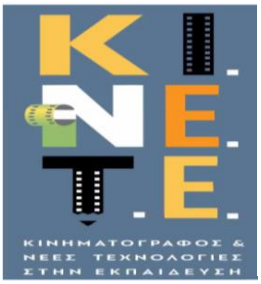

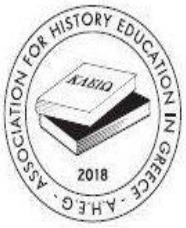

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ Ε΄ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Επιμέλεια:

Μαρία Βλαχάκη, Ζέτα Παπανδρέου

Πίνακας περιεχομένων

1. Εισαγωγή……σ. 3

2. Σκοποθεσία …… σ.4

2.1. Συνάφεια θεματικού φακέλου με το ισχύον Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας …… σ. 3

2.2. Γενικοί στόχοι ……σ. 4

2.3. Ειδικοί παιδαγωγικοί και διδακτικοί στόχοι …….. σ. 4

3. Κύριο ιστορικό ερώτημα …….. σ. 6

4. Μεθοδολογία …….. σ. 6

ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Α Φύλλο εργασίας: Παιδιά και παιχνίδια στο Βυζάντιο …….. σ. 9

Β Φύλλο εργασίας: Η σχολική ζωή στο Βυζάντιο …….. σ. 15

Γ Φύλλο εργασίας: Τα παιδιά και η διαπαιδαγώγησή τους στο Βυζάντιο …… σ.26

Δ Φύλλο εργασίας: Εκπαίδευση και ανισότητες …….. σ.30

Ε Φύλλο εργασίας: Εξερεύνηση στο Μουσείο …… σ.33

ΣΤ Φύλλο εργασίας: Η δική μας έρευνα: Ανακαλύπτουμε την ιστορία του σχολείου μας …….. σ.34

Ζ Φύλλο εργασίας: Κινηματογραφική απόδραση: Δημιουργούμε τη δική μας ταινία …….. σ. 36

Βιβλιογραφικές πηγές…….. ……σ. 37

Ψηφιακά εργαλεία ……σ. 39

1. Εισαγωγή

Ο θεματικός φάκελος «Το παιδί στο Βυζάντιο» αποτελεί μέρος του παραδοτέου υλικού στο πλαίσιο του έργου με τίτλο «Κινηματογράφος και νέες τεχνολογίες στην εκπαίδευση: Εκπόνηση και εφαρμογή ενός συνεκτικού πλαισίου δράσεων για την αναβάθμιση της διδασκαλίας της Ιστορίας».
Ο θεματικός φάκελος «Το παιδί στο Βυζάντιο» εστιάζει στην ανάδειξη πτυχών της ζωής των παιδιών στη βυζαντινή κοινωνία όπως η ανατροφή, η εκπαίδευση, τα παιχνίδια. Ακολουθεί τις τάσεις της σύγχρονης, ιστορικής έρευνας, αναδεικνύοντας τη δράση μίας αφανούς στην επίσημη ιστορία κοινωνικής ομάδας, αυτής των παιδιών, σε αντίθεση προς τη συνήθη ιστορία των μεγάλων, στρατιωτικών γεγονότων και των res gestae των σημαντικών προσωπικοτήτων.

Στη βυζαντινή, μεσαιωνική κοινωνία τα παιδιά δε βρίσκονται στο κέντρο του ενδιαφέροντος. Υφίστανται τις συνέπειες των μακροχρόνιων πολέμων και των επίπονων ασθενειών, συχνά μένουν ορφανά ή χάνουν τη ζωή τους. Αναγκάζονται να εργαστούν προς όφελος της πολυμελούς, φτωχής οικογένειάς τους ή ακόμη στην περίπτωση των κοριτσιών να παντρευτούν σε μικρή ηλικία ακολουθώντας τα κυρίαρχα, κοινωνικά πρότυπα. Στον θεματικό φάκελο επιχειρείται η κατανόηση των επιμέρους κοινωνικών διαφοροποιήσεων και διακρίσεων που αντανακλώνται στον τρόπο ανατροφής και στην εκπαίδευση των παιδιών.

Στο Βυζάντιο η παιδική ηλικία δεν αναγνωρίζεται παρά μόνο τους τελευταίους αιώνες της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τη νομοθεσία η ανηλικότητα εκτείνεται από τη γέννηση έως την ηλικία των 25 ετών. Ειδικότερα «νήπιοι» ή «ίμφαντες» ονομάζονται οι ανήλικες μέχρι την ηλικία των 7 ετών. «Άνηβοι» ονομάζονται τα αγόρια μέχρι 14 χρονών και τα κορίτσια μέχρι τα 12 χρόνια τους. Αφήλικες λέγονται τα κορίτσια από 12 έως 25 χρονών και τα αγόρια από 14 μέχρι την ηλικία των 25 χρονών (Αρμενόπουλος, 1971).

Η εκπαίδευση, η «αναγωγή» αναγνωρίζεται στο Βυζάντιο ως μία σημαντική αξία και συνδέεται με την πνευματική καλλιέργεια. Ωστόσο τα σχολεία είναι ιδιωτικά και πολλοί είναι αυτοί που δεν έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση.

Κύριο χαρακτηριστικό κατά τη βυζαντινή περίοδο αποτελεί η διάκριση της εκπαίδευσης σε έναν τριμερή κύκλο σπουδών που περιλαμβάνει:

α) Τη στοιχειώδη εκπαίδευση, την προπαιδεία ή τα ιερά γράμματα, η οποία διαρκούσε περίπου τρία έως τέσσερα χρόνια και τα παιδιά διδάσκονταν αριθμητική, ανάγνωση, γραφή, και γραμματική ή το «ελληνίζειν την γλώσσαν» από τον γραμματιστή.

β) Την εγκύκλιο παιδεία ή μέση εκπαίδευση, η οποία παρέχονταν από ιδιωτικούς δασκάλους και διαρκούσε τέσσερα χρόνια. Στον πρώτο διετή κύκλο οι μαθητές διδάσκονταν γραμματική, ρητορική και φιλοσοφία (η τριτύς) και στον δεύτερο διετή κύκλο μάθαιναν αριθμητική, μουσική, γεωμετρία και αστρονομία (η

τετρακτύς). Η τριτύς και η τετρακτύς ακολουθούν το εκπαιδευτικό πρότυπο της κλασσικής αρχαιότητας (Λυμπέρης, 2013· Μιχαήλ, 1999). Σε αυτόν τον κύκλο εκπαίδευσης προετοιμάζονταν τα μορφωμένα στελέχη για να αναλάβουν υψηλές διοικητικές θέσεις.

γ) Την ανώτατη εκπαίδευση η οποία διαρκούσε έως πέντε χρόνια και είχαν πρόσβαση μόνο νέοι εύπορων οικογενειών. Διδάσκονταν κυρίως ρητορική και φιλοσοφία η οποία περιλάμβανε τα μαθηματικά και γενικά τις θετικές επιστήμες. Στο Πανδιδακτήριο της Κωνσταντινούπολης, το πρώτο κρατικό πανεπιστήμιο, οι σπουδαστές διδάσκονταν ρωμαϊκό δίκαιο, γραμματική και φιλολογία.

Η προσέγγιση των χαρακτηριστικών της ανατροφής και της αγωγής των παιδιών στον θεματικό φάκελο επιχειρείται με την παράλληλη παραδοχή της μη διαχρονικότητας αυτών των γνωρισμάτων στην υπερχιλιετή, βυζαντινή ζωή (από τον 4ο έως τον 15ο αιώνα). Όπως παρατηρεί ο Runciman (1933/2017: 179), ο βυζαντινός άνθρωπος του 4ου αιώνα είχε ελάχιστη σχέση με τον βυζαντινό άνθρωπο του 15ου αιώνα πού ζει, τρέφεται, ντύνεται και συμπεριφέρεται τελείως διαφορετικά από τον μακρινό πρόγονό του. Οι αντιλήψεις για την ανατροφή του παιδιού στο Βυζάντιο αλλάζουν σημαντικά με την επίδραση και της χριστιανικής θρησκείας η οποία θέτει την τεκνοποιία αλλά και την αγωγή των παιδιών ως στόχο της οικογένειας, ενώ η προστασία των παιδιών συνιστά παράλληλα σημαντική έκφραση φιλανθρωπίας.
Ο θεματικός φάκελος επιχειρεί να αναδεικνύει σημαντικές πτυχές της καθημερινής ζωής των ανήλικων, παιδιών, άνηβων και αφήλικων στο Βυζάντιο. Παράλληλα ενθαρρύνει τη συγκριτική προσέγγιση της ζωής των παιδιών στη βυζαντινή με τη σύγχρονη εποχή και παρέχει τη δυνατότητα στους μαθητές/-τριες να προσεγγίσουν κριτικά ζητήματα όπως οι τρόποι διαπαιδαγώγησης και ανατροφής στην οικογένεια, οι εκπαιδευτικές μέθοδοι και πρακτικές στο σχολείο, οι δυσκολίες και οι αποκλεισμοί από την εκπαίδευση, ο ελεύθερος χρόνος και οι παιγνιώδεις δραστηριότητες.

2.Σκοποθεσία

2.1. Συνάφεια του θεματικού φακέλου με το ισχύον πρόγραμμα σπουδών Ιστορίας (ΦΕΚ Β΄ 5233/11-11-2021)

Ο θεματικός φάκελος παρουσιάζει συνάφεια με τις ακόλουθες διδακτικές ενότητες του προγράμματος σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας στις Γ, Δ, Ε, Στ΄τάξεις του Δημοτικού Σχολείου (Ι.Ε.Π.2021):
α) Η εκπαίδευση στο Βυζάντιο (Π.Σ.Ιστορίας, 2021: 54) και β) Τα γράμματα και οι τέχνες στο Βυζάντιο (Π.Σ.Ιστορίας, 2021: 53).
Ειδικότερα προάγονται οι στόχοι:
Οι μαθητές/-τριες:

α) Να γνωρίσουν τις βαθμίδες και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης στο Βυζάντιο.

β) Να κατανοήσουν τον μη συστηματικό και ιδιωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης των Βυζαντινών.

2.2. Γενικοί στόχοι

Οι μαθητές /- τριες επιδιώκεται:

α) Να συμμετέχουν ενεργητικά στην ιστορική έρευνα και την παραγωγή ιστορικής γνώσης.

β) Να κατανοήσουν τη σχέση της τοπικής και της γενικής ιστορίας.

γ) Να αξιοποιούν συγκριτικά διαφορετικά είδη ιστορικών πηγών.

δ) Να κατανοούν τη σύνδεση παρελθόντος παρόντος και να διακρίνουν επιμέρους συνέχειες ή ασυνέχειες.

2.3. Ειδικοί παιδαγωγικοί και διδακτικοί στόχοι

Οι μαθητές / - τριες επιδιώκεται:

α) Να γνωρίσουν το περιεχόμενο της βυζαντινής εκπαίδευσης.

β) Να διακρίνουν τα μαθήματα που διδάσκονταν σε κάθε βαθμίδα και τις μεθόδους διδασκαλίας.

γ) Να συσχετίσουν τον τρόπο εκπαίδευσης των μαθητών στο Βυζάντιο με την οικονομική και κοινωνική θέση της οικογένειας καταγωγής.

δ) Να αντιπαραβάλουν τις δυνατότητες εκπαίδευσης των αγοριών και των κοριτσιών στο Βυζάντιο.

ε) Να προσεγγίσουν βιωματικά τον τρόπο γραφής στα βυζαντινά χρόνια και να εξοικειωθούν με τους διαφορετικούς τρόπους γραφής.

στ) Να συγκρίνουν την παιγνιώδη έκφραση των αγοριών και των κοριτσιών στην καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο.

ζ) Να διακρίνουν ομοιότητες και διαφορές στα παιχνίδια των παιδιών στο Βυζάντιο και σήμερα.

η) Να εξετάσουν τους στόχους και το περιεχόμενο της βυζαντινής εκπαίδευσης και να τους συγκρίνουν με τους στόχους της εκπαίδευσης σήμερα.

θ) Να αξιοποιήσουν το σχολικό αρχείο ως εκπαιδευτικό υλικό και ιστορική πηγή.

ι) Να αναπτύξουν δεξιότητες έρευνας στη συλλογή, στην καταγραφή και στην ταξινόμηση του αρχειακού υλικού.

ια) Να δημιουργήσουν μία μουσειακή συλλογή και έκθεση με θέμα την ιστορία του σχολείου τους και την εκπαίδευση αναδεικνύοντας κοινές και διαφορετικές παιδαγωγικές μεθόδους, πρακτικές και εκπαιδευτικά μέσα στο παρελθόν και σήμερα.

ιβ) Να δημιουργήσουν μια ταινία με θέμα την ιστορία του σχολείου τους ή την εκπαίδευση, τη διαπαιδαγώγηση, τις παιγνιώδεις δραστηριότητες των παιδιών στον ελεύθερο χρόνο σε παλαιότερες εποχές αξιοποιώντας τα ευρήματά της έρευνάς τους αλλά και τα συμπεράσματα της εργασίας τους κατά τη διάρκεια της υλοποίησης των δραστηριοτήτων του θεματικού φακέλου.

ιγ) Να αξιοποιούν δημιουργικά ψηφιακά εργαλεία παρουσιάζοντας τα ευρήματα της έρευνάς τους.

ιδ) Να εξοικειωθούν με την κινηματογραφική γλώσσα, ειδικές τεχνικές και εργαλεία, ώστε να μετατρέψουν την ιστορική γνώση που απέκτησαν σε κινηματογραφική αφήγηση.

3. Κύριο ερευνητικό ερώτημα

Κύριο ιστορικό ερευνητικό ερώτημα το οποίο ενθαρρύνονται οι μαθητές / - τριες της Ε΄ Δημοτικού να απαντήσουν αποτελεί: «Πώς ήταν η ζωή των παιδιών στο Βυζάντιο». Μέσω της επεξεργασίας πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, γραπτών και οπτικών, προσεγγίζουν ειδικότερα τα ακόλουθα θέματα:

α) Παιδιά και παιχνίδια στο Βυζάντιο

β) Η σχολική ζωή στο Βυζάντιο

γ) Τα παιδιά και η διαπαιδαγώγησή τους

δ) Εκπαίδευση και ανισότητες

ε) Η δική μας έρευνα για την ανάδειξη της ιστορίας του σχολείου μας

4. Μεθοδολογία

Η μέθοδος που προτείνεται για την υλοποίηση των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του θεματικού φακέλου είναι διερευνητική, ανακαλυπτική και βιωματική. Οι μαθητές/-τριες γνωρίζουν πτυχές της καθημερινής ζωής των παιδιών στο Βυζάντιο. Κατανοούν χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης στα βυζαντινά χρόνια, όπως το περιεχόμενο σπουδών στη στοιχειώδη και την εγκύκλιο παιδεία καθώς και τους τρόπους μάθησης. Διερευνούν διαφοροποιήσεις στις δυνατότητες εκπαίδευσης και προσωπικής ανάπτυξης των παιδιών τόσο στα βυζαντινά χρόνια όσο και στη σύγχρονη εποχή. Ανακαλύπτουν ότι αρκετά από τα

παιχνίδια που έπαιζαν τα παιδιά στο Βυζάντιο μοιάζουν με τα δικά τους σήμερα. Συζητούν για τον τρόπο ανατροφής και διαπαιδαγώγησης των παιδιών. Δημιουργούν τα δικά τους παιχνίδια και χειρόγραφα.

Οι μαθητές/-τριες προτείνεται να συνεργαστούν σε ομάδες αξιοποιώντας κριτικά τις πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές που περιλαμβάνονται στα φύλλα εργασίας τους. Μπορούν να προσδιορίσουν σε αλληλεπίδραση με τους συμμαθητές τους και την/τον εκπαιδευτικό της τάξης τους στόχους της έρευνας που θα υλοποιήσουν αναζητώντας την ιστορία του σχολείου τους ή τη σχολική ζωή μεγαλύτερων σε ηλικία οικείων προσώπων.

Οι μαθητές/-τριες στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του θεματικού φακέλου ενθαρρύνονται να επισκεφτούν μουσεία στην περιοχή τους και ψηφιακές συλλογές που παρουσιάζουν όψεις της καθημερινής ζωής και της εκπαίδευσης κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Η κινηματογραφική παιδεία στις δραστηριότητες του θεματικού φακέλου προάγεται μέσα από τρεις κύριους άξονες:

α) Την κριτική προσέγγιση (critical approach) ενθαρρύνοντας την κριτική ανάλυση των ταινιών, την ανάλυση της πλοκής και των ηρώων, την ανάδειξη ομοιοτήτων και διαφορών με άλλα κινηματογραφικά έργα. β) Την πολιτιστική προσέγγιση (cultural approach) κινητοποιώντας τους μαθητές να αναγνωρίσουν διαφορετικούς τρόπους αναπαράστασης των νοημάτων, των συναισθημάτων αλλά και της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από τα κινηματογραφικά έργα. γ) Τη δημιουργική προσέγγιση (creative approach) εξοικειώνοντας τους μαθητές στην κινηματογραφική γραφή και την παραγωγή των δικών τους ταινιών αξιοποιώντας τα ευρήματα της ιστορικής έρευνάς τους (Bazalgette,2011).

Ο βιωματικός, δημιουργικός αλλά και πολυαισθητηριακός χαρακτήρας των δραστηριοτήτων του θεματικού φακέλου κινητοποιεί τη συμμετοχή όλων των μαθητών/-τριών αναγνωρίζοντας τις ιδιαίτερες ικανότητες και τις μαθησιακές τους ανάγκες. Η εκπαίδευση αποτελεί ένα θέμα το οποίο είναι δυνατό να προσεγγιστεί διαπολιτισμικά αναδεικνύοντας κοινές ή διαφορετικές μεθόδους αγωγής των παιδιών σε χώρες καταγωγής των συμμετεχόντων μαθητών/-τριών στο παρόν. Οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να εκφράσουν εναλλακτικά τις απόψεις τους μέσα από διαφορετικές θεατροπαιδαγωγικές τεχνικές και αξιοποιώντας δημιουργικά ψηφιακά εργαλεία.

Στο πλαίσιο της διαθεματικής προσέγγισης προβλέπεται να αξιοποιηθεί διδακτικός χρόνος από τα μαθήματα της Γλώσσας, των θρησκευτικών, της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας., των Εικαστικών και των Εργαστηρίων Δεξιοτήτων.

Α Φύλλο εργασίας: Παιδιά και παιχνίδια στο Βυζάντιο

Οι μαθητές/-τριες θα απαντήσουν στα επιμέρους ιστορικά ερωτήματα: «Ποια παιχνίδια έπαιζαν τα παιδιά στο Βυζάντιο; Διέφεραν τα παιχνίδια ως προς το φύλο των παιδιών; Από ποια υλικά κατασκευάζονταν;».

Δραστηριότητα 1. Μπορείτε να μελετήσετε τις Πηγές 1 και 2 και να απαντήσετε στις ακόλουθες ερωτήσεις:

α. Από ποια υλικά κατασκευάζονταν τα παιχνίδια των παιδιών;

β. Τι συμπεραίνετε για τα παιχνίδια των αγοριών και των κοριτσιών στο Βυζάντιο;

ΠΗΓΗ 1

Τα παιδάρια (= μικρά παιδιά) στο Βυζάντιο έπαιζαν αθύρματα (=παιχνίδια) ανάλογα με την ηλικία τους όπως σείστρα, σφαίραι εντός του καλαθίσκου, αστραγάλους.

Τα αγόρια έπαιζαν με αλογάκια ή αμαξάκια που τα κατασκεύαζαν από πηλό. Τα κορίτσια έπαιζαν κυρίως εντός του σπιτιού με πλαγγόνες (=κούκλες), τις λεγόμενες κοροκόσμια και νύμφαι ή νυμφικά και λέγονταν επίσης με την παιδική λέξη νινία ή νένοι. Οι κούκλες ήταν από κερί, πηλό, γύψο και τα κορίτσια τις έντυναν με μεγάλη επιμέλεια. Τα κορίτσια έπαιζαν και τα πεντάλιθα, τα οποία λέγονταν καλαλλάτσια ή καλολαλλάκια.

Κουκουλές, Φ. (1948). *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Τόμος Α' Ι, σελ. 154.

ΠΗΓΗ 2

Τα αγόρια έπαιζαν πιο πολλά παιχνίδια εκτός του σπιτιού. Έπαιζαν τον βασιλιά ή ύπαρχο ή άρχοντα. Ένα παιδί εκλέγονταν με κλήρο βασιλιάς ή στρατηγός και διέταζε τους στρατιώτες, τους κήρυκες, τους αξιωματούχους, οι οποίοι έπρεπε να υπακούσουν. Έκανε επίσης κινήσεις που έπρεπε τα άλλα παιδιά να μιμηθούν. Άλλαζαν στη συνέχεια ρόλους.

Έπαιζαν ακόμη την «απόστασιν», ένα παιχνίδι στο οποίο ένα παιδί - μάνα ζητούσε φωτιά από τα άλλα παιδιά που ήταν σε τέσσερις γωνίες-φωλιές. Τα παιδιά άλλαζαν συνεχώς γωνιές-φωλιές. Εάν το παιδί μάνα έπιανε κάποιο άλλο παιδί, τότε το παιδί αυτό γινόταν η μάνα και ζητούσε φωτιά.

Κουκουλές, Φ. (1948). *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Τόμος Α' Ι, σελ. 174.

Λιβάνιος, Περί των συνθηκών, τόμος 9,342, 7.

Δραστηριότητα 3. Πολλά από τα παιχνίδια που έπαιζαν τα παιδιά στο Βυζάντιο μοιάζουν με παιχνίδια που παίζετε σήμερα. Μπορείτε να συμπληρώσετε τον πίνακα που ακολουθεί.

	Παιχνίδια στη Βυζάντιο	Παιχνίδια σήμερα
α.	Σφαίρα (δερμάτινη)	
β.	Σφαίρα εντός του καλαθίσκου	
γ.	Νύμφη, νέννος	
δ.	Σαγγίτα	
ε.	Ζυγά άζυγα	
στ.	Στρόβιλος, στρόμβον, βέμβιξ	
ζ.	Σείστρα	
η.	Τυφλομυΐα	
θ.	Κρεμάστρα, αιώρα	
ι.	Βασιλέας ή στρατηγός	
ια.	Κύβοι	

Δραστηριότητα 4. Στο Βυζάντιο αυτό το παιχνίδι ονομαζόταν τροχός (από τη λέξη τρέχω) και τη ρωμαϊκή λέξη trochus. Σπανιότερα χρησιμοποιούσαν για το παιχνίδι τη λέξη κρίκος ή κίρκος (circus). Τον τροχό στο Βυζάντιο τον έφτιαχναν από χόρτα. Οι αρχαίοι Έλληνες έλεγαν το παιχνίδι κρικηλασία. Μέχρι και σήμερα το παιχνίδι είναι γνωστό ως τσέρκι. (Migne, 1862).

α. Για το τσέρκι υπήρχαν διαφορετικές ονομασίες κατά περιοχές όπως τσουρί, τσερούκλο, τσούρλι, κυλιντόρι, στεφάνι, συρματιά.

Μπορείτε να ρωτήσετε πρόσωπα μεγαλύτερης ηλικίας πώς κατασκεύαζαν και έπαιζαν με το τσέρκι στην εποχή τους; Καταγράφω στη συνέχεια τη μαρτυρία τους:

……
……
……
……
……
……
……
……
……
……
……
……

Ονοματεπώνυμο πληροφορητή/τριας:
……

Εικόνα 1. Τσέρκι με μπαγκιονέτα,
Από σχολικό λεύκωμα του 1960
Σχέδιο Δημήτρη Γκάνια

Ποια παιχνίδια παίζουν τα παιδιά στην αρχαία Ελλάδα στις παρακάτω εικόνες;
Τι συμπεραίνετε για τα παιχνίδια στην αρχαία Ελλάδα και στο Βυζάντιο;

Εικόνα 2. Ο Γανυμήδης παίζει με τον τροχό κρατώντας έναν κόκορα, Έργο του ζωγράφου του Βερολίνου
Ερυθρόμορφος κρατήρας 500-460 π.Χ. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου
Πηγή: Αρχαιολογία και Τέχνες,138
https://www.archaiologia.gr/blog/2017/02/16/%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CE%AE%CF%84%CE%B1%CE%BD-%CE%BF-%CE%B6%CF%89%CE%B3%CF%81%CE%AC%CF%86%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B2%CE%B5%CF%81%CE%BF%CE%BB%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%85/

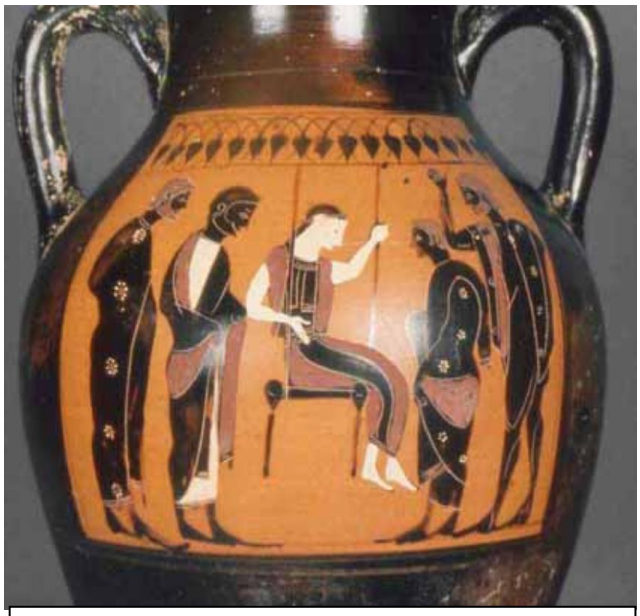

Εικόνα 3. Αιώρα, Μελανόμορφος αμφορέας, 540- 520 π.Χ. Ζωγράφος της αιώρας, Βοστόνη, Museum of Fine Arts, Πηγή: https://collections.mfa.org/objects/153394

Δραστηριότητα 5.

Μπορείτε να μελετήσετε τις Πηγές 3, 4 και να παρατηρήσετε την Πηγή 5.
α. Πώς έφτιαχναν τις κούκλες τα παιδιά στο Βυζάντιο;
β. Ποια χαρακτηριστικά είχαν;

ΠΗΓΗ 3

Τα παιδιά στο Βυζάντιο συνήθιζαν να κατασκευάζουν με απλά υλικά πρόχειρα παιχνίδια όπως μικρές κούκλες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το πήλινο ομοίωμα μίας γυναικείας μορφής που βρέθηκε στη Βεργιά της Χαλκιδικής και πιθανολογείται ότι δημιουργήθηκε από παιδί.

Παπανικόλα- Μπακιρτζή Δ. (2002). Ώρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Οκτώβριος 2001- Ιανουάριος 2002, Υπουργείο Πολιτισμού/ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα, σελ. 494.

ΠΗΓΗ 4

Οι βυζαντινές κούκλες, που —σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα— χρονολογούνται από τον 6ο μέχρι τον 12ο αιώνα, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: α) τις πρώιμες, όσες δηλαδή έχουν στρογγυλεμένο και σχηματοποιημένο σώμα, φουσκωμένα στήθη και τονισμένα χαρακτηριστικά προσώπου, και β) τις όψιμες, που αντιπροσωπεύονται από τις αρθρωτές, φτιαγμένες από κόκκαλο κούκλες, με κύριο χαρακτηριστικό την έλλειψη πλαστικότητας. Κάποιες κούκλες κατασκευάζονταν επίσης και από ξύλο. Σε ανασκαφές στην Αίγυπτο διασώθηκαν ενδύματα που ανήκουν σε μικρές κούκλες.

Πηγές: Αργυριάδη Μ., (1991).*Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα,* Πρόλογος: Άγγελος Δεληβορριάς, Αθήνα: Μπρατζιώτη.

Λαμπροπούλου, Ά. (2020).Το παιχνίδι στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία,* 8/2020, Τεύχος 133, σελ. 51.

ΠΗΓΗ 5

Εικόνα 4. Βυζαντινές ξύλινες κούκλες, Μουσείο Μπενάκη.

Φωτόπουλος Δ. & Δεληβορριάς, Α. (1997). Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα.

Δραστηριότητα 6.

Μπορείτε να κατασκευάσετε κούκλες ή άλλα παιχνίδια από πηλό ή από κομμάτια ύφασμα. Μπορείτε επίσης να χρησιμοποιήσετε υλικά από τη φύση ή ανακυκλώσιμα υλικά.

α. Πώς έφτιαχναν τα παιδιά τις μπάλες και τις κούκλες τη δεκαετία του 1960 σύμφωνα με την Πηγή 6 και την Πηγή 7;

ΠΗΓΗ 6

Εμείς για μπάλες είχαμε τα κουρέλια, το ύφασμα. Η μάνα μου έραβε τότε και ό,τι μπάλωμα της περίσσευε μας το΄δινε. Τα δέναμε ή τα ράβαμε το ένα πάνω στο άλλο στρογγυλεμένα και φτιάχναμε μπάλες. Όσο πιο πολλά τόσο καλύτερα για να αντέχει στις κλωτσιές. Ό,τι χρώμα και να΄χαν τα κουρέλια μέσα στις λάσπες οι μπάλες γίνονταν μαύρες, γιατί παίζαμε με ήλιο και βροχή στους χωματόδρομους και στις αλάνες.

Πληροφορητής Δημήτριος Βαρτανάκης, Αρχείο Μαρίας Βλαχάκη

ΠΗΓΗ 7

Με τις κάλτσες τότε γινόντουσαν οι κούκλες. Τις γεμίζαμε με κουρέλια. Δέναμε σφιχτά για λαιμό στο πάνω μέρος έναν σπάγκο ή ένα κορδόνι, ό,τι βρίσκαμε. Και στο κάτω μέρος το ίδιο, να μη φύγουν τα κουρέλια. Έπειτα βάζαμε στο πρόσωπο μάτια και μύτη με μπογιά. Τους δίναμε ονόματα. Μαζευόμασταν στα σπίτια και τις αυλές και παίζαμε τις κουμπάρες.

Πληροφορήτρια: Σταματία Λιαρίδη, Αρχείο Μαρίας Βλαχάκη

β. Στις παρακάτω εικόνες παρουσιάζονται παιχνίδια από την Αφρική.

Από ποια υλικά είναι κατασκευασμένα;

Εικόνα 5. Μπάλες από την Αφρική, Αρχείο Κικής Σακκά

Εικόνα 6. Κουδουνίστες από την Αφρική, Αρχείο Κικής Σακκά

Δραστηριότητα 7. Μπορείτε να ρωτήσετε τους παππούδες και τις γιαγιάδες σας ποια παιχνίδια έπαιζαν οι ίδιοι/οι ίδιες.

Έπειτα να συγκρίνετε τα παιχνίδια στο Βυζάντιο με αυτά των παππούδων/γιαγιάδων σας και τα παιχνίδια που παίζετε σήμερα.

Σημειώστε με V (ναι) στον παρακάτω πίνακα όπου διαπιστώνετε ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των παιχνιδιών σε διαφορετικές εποχές.

	Παιχνίδια στο Βυζάντιο	Παιχνίδια των παππούδων/ γιαγιάδων μας	Παιχνίδια που παίζουμε σήμερα
α. Αγόρια και κορίτσια παίζουν μαζί.			
β. Τα παιδιά δημιουργούν τα παιχνίδια τους με απλά υλικά.			
γ. Υπάρχουν διαφορετικά παιχνίδια για αγόρια και κορίτσια.			
δ. Τα κορίτσια παίζουν μόνο σε εσωτερικούς χώρους.			
ε. Τα περισσότερα παιχνίδια είναι ομαδικά.			

Δραστηριότητα 8. Μπορείτε να αναπαραστήσετε τα διαφορετικά παιχνίδια με ακίνητες και ζωντανές εικόνες (θέατρο εικόνων) και να ενθαρρύνεται τους/τις συμμαθητές/-τριές σας να μαντέψουν ποιο παιχνίδι είναι.

Δραστηριότητα 9. Δημιουργώ το δικό μου κόμικ με θέμα «Παιχνίδια στο Βυζάντιο». Μπορώ να αξιοποιήσω τα ψηφιακά εργαλεία Pixton ή StoryBoardThat .

Β Φύλλο εργασίας: Η σχολική ζωή στο Βυζάντιο

Οι μαθητές/-τριες θα απαντήσουν στο επιμέρους ιστορικό ερώτημα: Ποιο ήταν το περιεχόμενο της εκπαίδευσης των παιδιών στο Βυζάντιο;

Δραστηριότητα 10. Σύμφωνα με τις Πηγές 8 και 9 τι μάθαιναν τα παιδιά στο σχολείο;

α. Προσπαθήστε να διαβάσετε τον μύθο του Αισώπου «Η αλεπού και τα σταφύλια» στα αρχαία ελληνικά. Ποιες δυσκολίες αντιμετωπίζετε;

β. Σήμερα διδάσκεστε μύθους του Αισώπου; Σε ποια γλώσσα;

γ. Με τη βοήθεια της απόδοσης του μύθου στη νέα ελληνική μπορείτε να αφηγηθείτε τον μύθο με δικά σας λόγια.

ΠΗΓΗ 8

Τα παιδιά στο Βυζάντιο ακολουθούσαν δύο βαθμίδες εκπαίδευσης. Η πρώτη βαθμίδα ήταν η προπαιδεία που διαρκούσε τέσσερα χρόνια. Στη στοιχειώδη εκπαίδευση ο δάσκαλος λεγόταν στοιχευτής ή γραμματιστής. Οι δάσκαλοι ήταν συνήθως ιερείς ή μοναχοί. Τα παιδιά σε ηλικία 6-8 χρόνων μάθαιναν να διαβάζουν και να γράφουν, γραμματική, αριθμητική, μύθους του Αισώπου και ιστορίες από τον Όμηρο και την Αγία Γραφή. Μάλιστα προσπαθούσαν να μάθουν απέξω τον Όμηρο.

Στη δεύτερη βαθμίδα, στην εγκύκλιο παιδεία, που διαρκούσε έως τέσσερα χρόνια τα παιδιά μάθαιναν ρητορική και ασκούνταν με κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στην σωστή προφορά. Σπούδαζαν ακόμη φιλοσοφία και αριθμητική, γεωμετρία, μουσική και αστρονομία.

Runciman, Steven, (2017 ελληνική έκδοση). *Βυζαντινός Πολιτισμός,* Μτφρ. Α. Παππάς, Αθήνα:

ΠΗΓΗ 9

Όταν τα παιδιά άρχιζαν το σχολείο τους, διδάσκονταν πρώτα απ΄όλα γραμματική. Ο όρος περιλάμβανε ανάγνωση και γραφή. Αργότερα μάθαιναν πιο προχωρημένη γραμματική, σύνταξη και εισαγωγή στους κλασσικούς συγγραφείς. Ο μαθητής όφειλε να απομνημονεύει 50 στίχους από τον Όμηρο κάθε μέρα και να διαβάζει τα σχετικά σχόλια.

[...] Ο Μιχαήλ Ψελλός ήταν μαθητής με ασυνήθιστη ευφυία και μπορούσε να απαγγέλει την Ιλιάδα από μνήμης. Ο μέσος μαθητής όφειλε να γνωρίζει καλά μόνο τους Αισώπειους μύθους.

Talbot Rice Tamara (1988) *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, Αθήνα: Παπαδήμα, σελ. 257-258.

ΑΛΩΠΗΞ ΚΑΙ ΒΟΤΡΥΣ	**Η ΑΛΕΠΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΣΤΑΦΥΛΙΑ**
Αλώπηξ λιμώττουσα ὡς ἐθεάσατο ἀπό τινος ἀναδενδράδος βότρυας κρεμαμένους, ἠβουλήθη αὐτῶν περιγενέσθαι καὶ οὐκ ἠδύνατο. ἀπαλλαττομένη δὲ πρὸς ἑαυτὴν εἶπεν· «ὄμφακές εἰσιν». Οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων ἔνιοι τῶν πραγμάτων ἐφικέσθαι μὴ δυνάμενοι δι᾽ ἀσθένειαν τοὺς καιροὺς αἰτιῶνται.	Ήταν μια αλεπού που πέθαινε της πείνας, όταν ξάφνου αντίκρισε ένα τσαμπί σταφύλια να κρέμεται από κάποια κληματαριά. Πάσχισε τότε να τα φάει, αλλά δεν τα κατάφερε. Τί να κάνει, λοιπόν; Σηκώθηκε να φύγει, και μουρμούριζε μονάχη της: «Άγουρα είναι!». Έτσι γίνεται και με τους ανθρώπους: ορισμένοι, όταν δεν έχουν την ικανότητα να πετύχουν τα πράγματα που θέλουν, ρίχνουν το φταίξιμο στις άσχημες συνθήκες.

Δραστηριότητα 11.

Σύμφωνα με τις Πηγές 8 και 9 οι μαθητές ασκούνταν στη ρητορική και αποστήθιζαν στίχους από τα έργα του Ομήρου.

Μπορείτε να διαβάσετε το παρακάτω απόσπασμα από την Οδύσσεια το Ομήρου.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ	**ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ**
«Ξεῖνε φίλ᾽, ἦ καί μοι νεμεσήσεαι ὅττι κεν εἴπω; τούτοισιν μὲν ταῦτα μέλει, κίθαρις καὶ ἀοιδή, ῥεῖ᾽, ἐπεὶ ἀλλότριον βίοτον νήποινον ἔδουσιν, Κεῖνόν γ᾽ Ἰθάκηνδε ἰδοίατο νοστήσαντα, πάντες κ᾽ ἀρησαίατ᾽ ἐλαφρότεροι πόδας εἶναι ἢ ἀφνειότεροι χρυσοῖό τε ἐσθῆτός τε. νῦν δ᾽ ὁ μὲν ὣς ἀπόλωλε κακὸν μόρον, οὐδέ τις ἡμῖν θαλπωρή, εἴ πέρ τις ἐπιχθονίων ἀνθρώπων φῆσιν ἐλεύσεσθαι· τοῦ δ᾽ ὤλετο νόστιμον ἦμαρ. **Ομήρου Οδύσσεια, 1, στίχοι: 158-168.**	«Καλέ μου ξένε, θα με παρεξηγήσεις αν μόνο τη σκέψη μου σου πω; Το μέλημά τους, ξένε, είναι αυτά που βλέπεις: κιθάρα και τραγούδι, εύκολο μέλημα, αφού ατιμώρητοι ρημάζουν ξένα αγαθά· Αν όμως στην Ιθάκη γύριζε εκείνος, αν μπρος στα μάτια τους τον έβλεπαν, όλοι τους λέω πως θα ύψωναν ευχή, πόδια να είχαν ελαφρότερα, παρά να τους βαραίνει ο πλούτος με μαλάματα και ρούχα. Μα τώρα αυτός αφανισμένος, όπως αφανίστηκε, με θάνατο άσχημο, δεν άφησε σ᾽ εμάς καμιά παρηγοριά κι ελπίδα, αν κάποιος από τους θνητούς στη γη που κατοικούμε ισχυριστεί πως θα γυρίσει· του γυρισμού του η μέρα χάθηκε και πάει. **Μτφρ. Δ.Ν.Μαρωνίτης, 2006. *Ομήρου Οδύσσεια.* Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).**

Δραστηριότητα 12. Μπορείτε να μελετήσετε την Πηγή 10 και την Πηγή 11. Γιατί να μελετά ένα παιδί στο Βυζάντιο τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς σύμφωνα με τον Μέγα Βασίλειο και τον Γρηγόριο τον Θεολόγο που έζησαν στη βυζαντινή εποχή;

ΠΗΓΗ 10

Όσοι στα συγγράμματα των αρχαίων Ελλήνων δεν αναζητούν μονάχα τη χάρη του λόγου, μπορούν να αποκομίσουν και κάποια ωφέλεια για την ψυχή. Πρέπει, λοιπόν, αυτά τα συγγράμματα να τα σπουδάζουμε ακολουθώντας το παράδειγμα των μελισσών. Οι μέλισσες δεν πετάνε σε όλα τα λουλούδια με τον ίδιο τρόπο.

Και όπου καθίσουν, δεν κοιτάνε να τα πάρουν όλα. Παίρνουν μονάχα όσο χρειάζεται στη δουλειά τους και το υπόλοιπο το αφήνουν.

Βασιλείου του Μεγάλου, *Προς τους νέους: Πώς να ωφελούνται από τα ελληνικά.* Απόδοση στη Νεοελληνική: Βασίλειος Μουστάκης.
http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/paterikon/basil_the_great_de_legendis_gentilium_libris.htm

ΠΗΓΗ 11

Οι αρετές που πρέπει να κοσμούν τους νέους είναι η απαλλαγή από τον φθόνο, η δικαιοσύνη, η γενναιότητα, η σοφία, η σεμνότητα, η φιλεργατικότητα, η σταθερότητα, η σωφροσύνη. Αυτές πλουτίζουν τον χαρακτήρα με τον πλούτο που δεν μπορεί κανείς να κλέψει, ούτε να πέσει στα χέρια των συκοφαντών, ούτε να εξαντληθεί από τυράννους ή να κυριευτεί με τα όπλα των βαρβάρων. Αυτός ο πλούτος μένει στο θησαυροφυλάκιο της ψυχής. Εκεί διατηρείται με ασφάλεια. Είναι αδύνατο να τον καταφάγει η μανιασμένη πυρκαγιά ή να τον καλύψει η θαλασσοταραχή. Διαφυλάσσοντας αυτόν τον γνήσιο πλούτο, οι νέοι καλό είναι να τον καθαρίζουν με τα έργα των ποιητών, των ιστορικών, τις ευγλωττίες των ρητόρων και να ασκούνται με τις ανήσυχες σκέψεις των φιλοσόφων.

Γρηγόριος ο Θεολόγος

Χατζηεφραιμίδης, Ειρηναίος, (2017). *Γρηγόριος ο Θεολόγος, μυσταγωγός λόγου και πράξης*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλη, σελ.54.

Δραστηριότητα 13. Οι παρακάτω φράσεις περιγράφουν τρόπους μάθησης των παιδιών στο Βυζάντιο.

1.Μπορείτε να γράψετε τη σημασία τους και παρόμοιες φράσεις που χρησιμοποιούμε ακόμη και σήμερα;

Πηγή 12. Οι μαθητές ασκούνταν να γράφουν τα ουσιαστικά με τις καταλήξεις –ν δηλαδή την πόλιν και -ς όπως η πόλι- ς.

(Κουκουλές, Φ.Τόμ.Ε, σ.18)

Έτσι προέκυψε η φράση:

Τα λέει με το …… και το ……

Πηγή 13. Οι μαθητές έπρεπε να απαγγείλουν όσο το δυνατόν πιο γρήγορα τα χειλικά σύμφωνα π, β, φ.

(Κουκουλές, Φ.Τόμ.Ε, σ.17)

Έτσι προέκυψε η φράση:

Τα είπε γρήγορα στο …… και …….. .

Πηγή 14. Συχνά οι μαθητές παρακαλούσαν τον πρωτόσχολο, τον καλό μαθητή που αναλάμβανε την τήρηση της τάξης όταν έλειπε ο δάσκαλος να μην βάλει έναν άτακτο μαθητή στον κατάλογο με όσους ήταν άτακτοι, γιατί η τιμωρία θα ήταν αυστηρή. Έλεγαν εάν τον ξαναδεί, τότε να τον γράψει.

(Κουκουλές, Φ.Τόμ.Ε, σ.20)

Έτσι προέκυψε η φράση:

Άμα ……

Πηγή 15. Ο δάσκαλος για να ελέγξει εάν ήξεραν οι μαθητές τα γράμματα, τα έδειχνε με τη σειρά αλλά και «σκορπιστά» ή «συνάπτοντες τα άνω τοις κάτω».

(Κουκουλές, Φ.Τόμ.Ε, σ.14)

Έτσι προέκυψε η φράση:

Τα έμαθε …….. και

…… .

Πηγή 16. Όταν κάποιος μπορούσε να αφηγηθεί με ακρίβεια όσα είχε ακούσει, έλεγαν ότι μετέφερε τα λόγια του άλλου σαν να τα είχε καταγράψει.

Έτσι προέκυψε η φράση:

Τα είπε …… και καλαμάρι (μελανοδοχείο, καλάμι με μελάνι- στύλος γραφής)

(Κουκουλές, Φ.Τόμ.Ε, σ.18)

Πηγή 17. Ο δάσκαλος έγραφε στην αρχή της πινακίδας κάποια γράμματα ή και φράσεις που όφειλε ο μαθητής να ακολουθήσει ως «πρότυπο», ώστε να ασκηθεί στην καλλιγραφία.

Έτσι προέκυψε η φράση:

Είναι τύπος και

……

(Κουκουλές, Φ.Τόμ.Ε, σ.13)

2. Με ποιες μεθόδους μάθαιναν στο βυζαντινό σχολείο σύμφωνα με την Πηγή 18;

ΠΗΓΗ 18

«Βλέπεις εκεί τα μαθητούδια που τακτοποιούν τα τετράδιά τους, καθισμένα κάτω από τις στοές ή που βαδίζουν επαναλαμβάνοντας από στήθους, αυτά που σημείωσαν στο σημειωματάριο της μνήμης. Άλλοι πάλι, μεγαλύτερης ηλικίας, που διαθέτουν περισσότερη γνώση, προβληματίζονται, κρατώντας τα τετράδια κάτω από τη μασχάλη τους, πάνω στα προβλήματα που θέτουν τα μαθήματα, βάζοντας σε αμηχανία τους αρχάριους που τους ακούν με ανοιχτό το στόμα».

«Προχωρώντας πιο πέρα, θα δεις μαθητές ν' ασκούνται στην αριθμητική. Τι παράξενα κτυπούν τα δάχτυλά τους καθώς τα κουδούνι! Θα΄λεγε κανείς ότι μαθαίνουν να χορεύουν. Πώς τρέμουν, πάλι, μπροστά στον χάρακα, που σαν αρπαχτικό πτηνό πέφτει σε όσους κάνουν λάθος στον λογαριασμό. Είναι σκληρό το γένος των παιδαγωγών, που αρέσκονται να κτυπούν τις ράχες των παιδιών με νεύρα βοδιού».

Gerard Walter, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο,* Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2007, σ. 188.

Δραστηριότητα 14: Διαβάζω την Πηγή 19 και απαντώ στα ακόλουθα ερωτήματα:

α. Πώς έγραφαν οι μαθητές στο βυζαντινό σχολείο;

β. Τι παρουσιάζεται στην Πηγή 20; Τι συμπεραίνετε ως προς τον τρόπο γραφής στις δύο χρονικές περιόδους;

γ. Μπορείτε να δημιουργήσετε τη δική σας πλάκα με σκληρό χαρτόνι και κερί που έχετε λιώσει και στρώσει στο πάνω μέρος του. Αφού κρυώσει και σκληρύνει, μπορείτε να δοκιμάσετε να γράψετε με μία οδοντογλυφίδα. Είναι εύκολη η γραφή; Μπορείτε να γράψετε αρκετές λέξεις;

δ. Πώς έσβηναν συχνά την πλάκα; Ποια φράση προέκυψε από τη συγκεκριμένη συνήθεια, την οποία χρησιμοποιούμε μέχρι σήμερα;

ΠΗΓΗ 19

Μία συνήθεια από παλιά

Στη βυζαντινή εποχή οι μαθητές έγραφαν με κοντύλι σε μία πέτρινη πλάκα στο μέγεθος ενός τετραδίου. Όταν έδιναν οι μαθητές το γραπτό τους για διόρθωση, ο δάσκαλος ζητούσε συχνά να ξαναγράψουν την εργασία τους. Τότε οι μαθητές έσβηναν με σφουγγάρι ή ακόμη φτύνοντας την πλάκα και ξανάγραφαν από την αρχή την εργασία τους. Όπως μαθαίνουμε από τον Βυζαντινό χρονογράφο Ιωάννη Μαλάλα, οι μαθητές έγραφαν επίσης και σε πέτρινες πλάκες αλειμμένες με κερί χρησιμοποιώντας ένα μυτερό στην άκρη καλάμι.

Οι γραμμές στην πλάκα βοηθούσαν τους μαθητές στην καλλιγραφία.

Ιωάννης Μαλάλας, Χρονογραφία

ΠΗΓΗ 20

Εικόνα 7. Η πλάκα και το κοντύλι, 1950.

Οι μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων στο Βυζάντιο ασκούνταν πιο συστηματικά στην καλλιγραφία. Από τον 10ο αι. στο Βυζάντιο έγραφαν με μελάνι πάνω σε παπύρους και σε περγαμηνές. Η τυπογραφία δεν έχει ακόμη ανακαλυφθεί και τα βιβλία γράφονται στο χέρι. Ακόμη και όταν χρειάζονταν αρκετά αντίτυπα. Τα πρώτα βιβλία που κυκλοφόρησαν στο Βυζάντιο ήταν γραμμένα σε πάπυρο από το ομώνυμο φυτό σε

μορφή κυλίνδρου όπως τα επίσημα κείμενα και τα αυτοκρατορικά διπλώματα. Από τον 4ο αιώνα και μετά άρχισαν τα βιβλία να γράφονται σε περγαμηνή που φτιαχνόταν από το λεπτό δέρμα ζώων όπως το μοσχάρι, η αντιλόπη, το πρόβατο, το αγριοκάτσικο.

Εικόνα 8. Το φυτό πάπυρος

Εικόνα 9. Ειλητάριο με τη Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου. 12ος αιώνας.

Πηγή: Μουσείο Ιεράς Μονής Κύκκου, http://www.kykkos.org.cy/kykkos-museum.cy.net/index1.html

Δραστηριότητα 15. Μπορείτε να δείτε τον τρόπο δημιουργίας ενός χειρόγραφου σε περγαμηνή στην ιστοσελίδα της Αθωνικής Ψηφιακής Κιβωτού:

https://lms.mountathos.org/moodle/course/view.php?id=13

Πώς πήρε η περγαμηνή το όνομά της;
Πώς γινόταν η επεξεργασία της περγαμηνής;
Πώς οργανωνόταν το περιεχόμενο της περγαμηνής;
Πώς επιλέγονταν τα εικονογραφικά θέματα;
Ποιους συμβολισμούς είχαν τα χρώματα που χρησιμοποιούνταν σύμφωνα με την Πηγή 21; Ποια είναι η γνώμη σας για αυτούς τους συμβολισμούς;

ΠΗΓΗ 21

Τα χρώματα δεν έχουν μόνο περιγραφική αξία σε σχέση με την απόδοση των συγκεκριμένων αντικειμένων ενός έργου, αλλά και συμβολικό περιεχόμενο, διαπίστωση που ενισχύεται στη βυζαντινή τέχνη. […] Το λευκό ως σύμβολο του φωτός, του θριάμβου, της αθωότητας, της χαράς έγινε εύλογα το έμβλημα της ανώτερης θεϊκής δύναμης, ίσως εξαιτίας της λευκότητας του ήλιου και του θριάμβου πάνω στο σκοτάδι, καθώς οι έννοιες της αγνότητας, της αθωότητας και της αναγέννησης συνάδουν με εκείνες της θεϊκής εξουσίας και του φωτός. Το μαύρο, επειδή συνιστά την απουσία φωτός και χρώματος ενέχει συμβολισμούς αντίθετους από το λευκό και χαρακτηρίζει τις δυνάμεις του σκότους που βρίσκονται σε σύγκρουση με εκείνες του φωτός. […] Το βιολετί δε θεωρείται ανεκτό για μεγάλες επιφάνειες και συμβολίζει τη μετάνοια. Η πορφύρα σημαίνει τη βασιλική ιδιότητα, την εξουσία και τον πλούτο, αλλά και την πολυτέλεια. Το μπλε συμβολίζει τη θεϊκή αλήθεια και την πνευματικότητα. […] Το γαλάζιο το οποίο προέρχεται από τη σύνθεση των λέξεων γαλανός και κολαΐσιος (=αυτός που έχει το χρώμα της κολαΐδος, του γαλαζοπράσινου, το χρώμα του ημιπολύτιμου λίθου τιρκουάζ) είναι το χρώμα του ουρανού συνδέεται με τον χώρο των ιδανικών και των οραμάτων. Το κόκκινο είναι το χρώμα των έντονων συναισθημάτων και στη βυζαντινή τέχνη συμβολίζει το αίμα του Χριστού και γενικότερα το θείο δράμα. Το χρυσό χρώμα χρησιμοποιήθηκε για να εκφράσει το θείο φως. Το χρυσό συνδέεται με τον ιδεατό άυλο χώρο, που υπερβαίνει την πραγματικότητα.

Μπάρτζου Στυλιανή, Ο συμβολισμός των χρωμάτων στη βυζαντινή τέχνη https://lms.mountathos.org/moodle/pluginfile.php/307/mod_resource/content/1/%CE%9F%20%CE%A3%CE%A5%CE%9C%CE%92%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%A3%20%CE%A4%CE%A9%CE%9D%20%CE%A7%CE%A1%CE%A9%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%A9%CE%9D%20%CE%A3%CE%A4%CE%97%20%CE%92%CE%A5%CE%96%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%9D%CE%97%20%CE%A4%CE%95%CE%A7%CE%9D%CE%97

Πανσέληνου, Ν.(2010). Βυζαντινή Ζωγραφική. Η βυζαντινή κοινωνία και οι εικόνες της (8η έκδοση).Αθήνα: Καστανιώτης.

Χαραλαμπίδης, Α.(2010). ΤΕΧΝΗ: βλέπω= γνωρίζω= αισθάνομαι. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
Χρήστου, Χ.(2000). Εισαγωγή στην τέχνη: Ζωγραφική-Χαρακτική- Σχέδιο (3η έκδοση). Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων.

Δραστηριότητα 16. Αφού μελετήσεις την Πηγή 22, μπορείς να συμπληρώσεις τον πίνακα που ακολουθεί.

ΠΗΓΗ 22

Σε όλες τις βιβλιοθήκες υπήρχαν εργαστήρια αντιγραφής, δηλαδή ειδικές αίθουσες στις οποίες ομάδες αντιγραφέων δούλευαν για να κάνουν αντίγραφα θρησκευτικών κειμένων, γραμματικής, λεξικών, ακόμη και μυθιστορημάτων. Την καλλιγραφία την θεωρούσαν τέχνη και κάθε μορφωμένος ασχολούταν με αυτήν.
Οι γραφείς ενδιαφερόντουσαν για την ομορφιά της γραφής τους, αλλά και για την ακρίβεια του κειμένου. Πολλοί φτωχοί αλλά μορφωμένοι, μεγάλωναν το εισόδημά τους κάνοντας αντιγραφική εργασία.
Τα βιβλία ήταν ακριβά. Οι αντιγραφείς στο πλάι του κειμένου άφηναν κενό χώρο κι εκεί οι καλλιγράφοι με εξαιρετική δεξιοτεχνία διακοσμούσαν τη σελίδα. Υπήρχε όμως περίπτωση ζωγράφοι να σχεδίαζαν τις ολοσέλιδες παραστάσεις που συχνά βλέπουμε σε βυζαντινά χειρόγραφα.
Υπάρχει η πληροφορία πως ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Α΄ είχε παραγγείλει 50 αντίγραφα των Ευαγγελίων γραμμένα σε περγαμηνές για να τα δωρίσει σε χριστιανικές εκκλησίες».

Tamara Talbot Rice, *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1990, σ. 259 – 260.

Δραστηριότητα 17

Οι Βυζαντινοί συνήθιζαν να διακοσμούν τα χειρόγραφά τους με παραστάσεις. Τα χειρόγραφα που είχαν μικρογραφίες λέγονταν «ιστορημένα». Οι μικρογραφίες αποτελούσαν ένα είδος ερμηνείας ή επεξήγησης του κειμένου και είχαν σκοπό να καταστήσουν πιο κατανοητό το περιεχόμενο του χειρόγραφου. Οι παραστάσεις κάλυπταν ολόκληρη τη σελίδα, άλλοτε τη μισή και άλλοτε βρίσκονταν στο περιθώριο.

Μπορείτε να περιγράψετε τον παρακάτω χειρόγραφο κώδικα.

Ποιες παραστάσεις διακρίνετε στον χειρόγραφο κώδικα;

Ποιο μπορεί να είναι το περιεχόμενο του κειμένου;

Εικόνα 10. Ο παρακάτω χειρόγραφος κώδικας, προσκυνητάριο των Αγίων Τόπων, περιλαμβάνει την περιγραφή των προσκυνημάτων των Ιεροσολύμων και της Παλαιστίνης (10ος αιώνας) , Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας.

Δραστηριότητα 18

***Ιστοδιερεύνηση*: Από τις ακόλουθες ιστοσελίδες μπορείτε να επιλέξετε βυζαντινά χειρόγραφα και να περιγράψετε τις εικονογραφήσεις τους. Παρατηρήστε το αρχικό γράμμα στην αρχή κάθε κεφαλαίου.**

α. Συλλογή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου:
https://www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.collections&c=10

β. Συλλογή Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού:
https://www.mbp.gr/el/%CF%87%CE%B5%CE%B9%CF%81%CF%8C%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B1-%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%85%CF%80%CE%B1

γ. Αθωνική Ψηφιακή Κιβωτός:https://repository.mountathos.org/jspui/browse-content?location=20.500.11957/2&view=matrix

δ. Βρετανική Βιβλιοθήκη (British Library):

https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2016/11/picturing-the-sacred-byzantine-manuscript-illumination.html

ε. Πανεπιστημιακή Συλλογή του Πανεπιστημίου της Γλασκόβης:
https://www.gla.ac.uk/myglasgow/library/files/special/exhibns/month/apr2006.html

Δραστηριότητα 19

«Δημιουργώ το δικό μου χειρόγραφο».

1ο βήμα:
Χρησιμοποιώ ένα φύλλο απομίμηση πάπυρου.

2ο βήμα:
Επιλέγω έναν ύμνο, όπως το Κοντάκιο της Γέννησης

Η Παρθένος σήμερον
τον Υπερούσιον[1] τίκτει[2]
και η γη το σπήλαιον
τω απροσίτω προσάγει[3].

Άγγελοι μετά ποιμένων δοξολογούσι,
μάγοι δε μετά αστέρος οδοιπορούσι.

Δι' ημάς γαρ εγεννήθη, παιδίον νέον,
ο προ αιώνων Θεός.

Κοντάκιο της Γέννησης του Χριστού «Η Παρθένος σήμερον τον Υπερούσιον τίκτει», Άγιος Ρωμανός ο Μελωδός, 6ος αι.

3ο βήμα:
Παρατηρώ γράμματα αγιογραφίας και το βυζαντινό αλφάβητο.

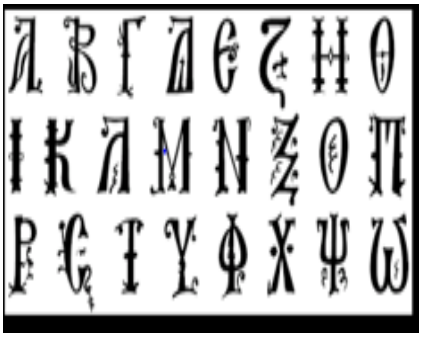

4ο βήμα:
Παρατηρώ σε βιβλία διακοσμήσεις χειρόγραφων και πρωτογράμματα.

Εικόνα 11. Εικονογραφημένη και χειρόγραφη βυζαντινή βίβλος με μεγαλογράμματη και μικρογράμματη γραφή.

5ο βήμα:
Γράφω τον ύμνο έχοντας ως υπόδειγμα το βυζαντινό αλφάβητο.

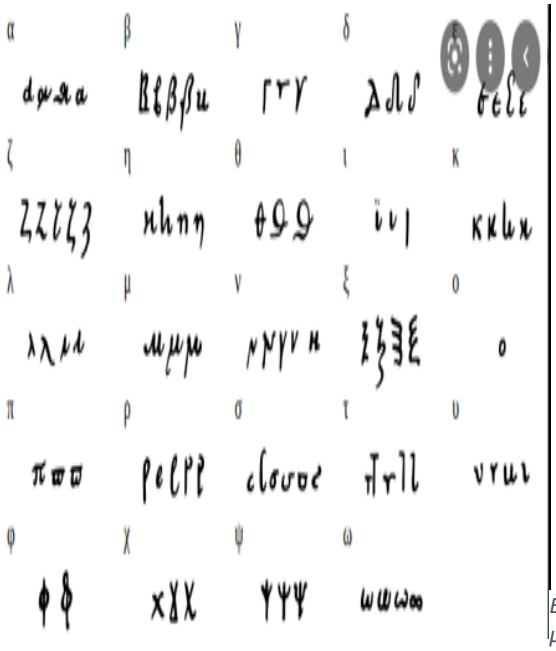

6ο βήμα:
Διακοσμώ το χειρόγραφό μου.

Εικόνα 12. Χειρόγραφο Μαρίλης Κόλλια, μαθήτριας Ε΄ Τάξης Δημοτικού, **στο** Αρσάκειο – Τοσίτσειο Εκάλης, *σχ. έτος 2016 – 2017.*

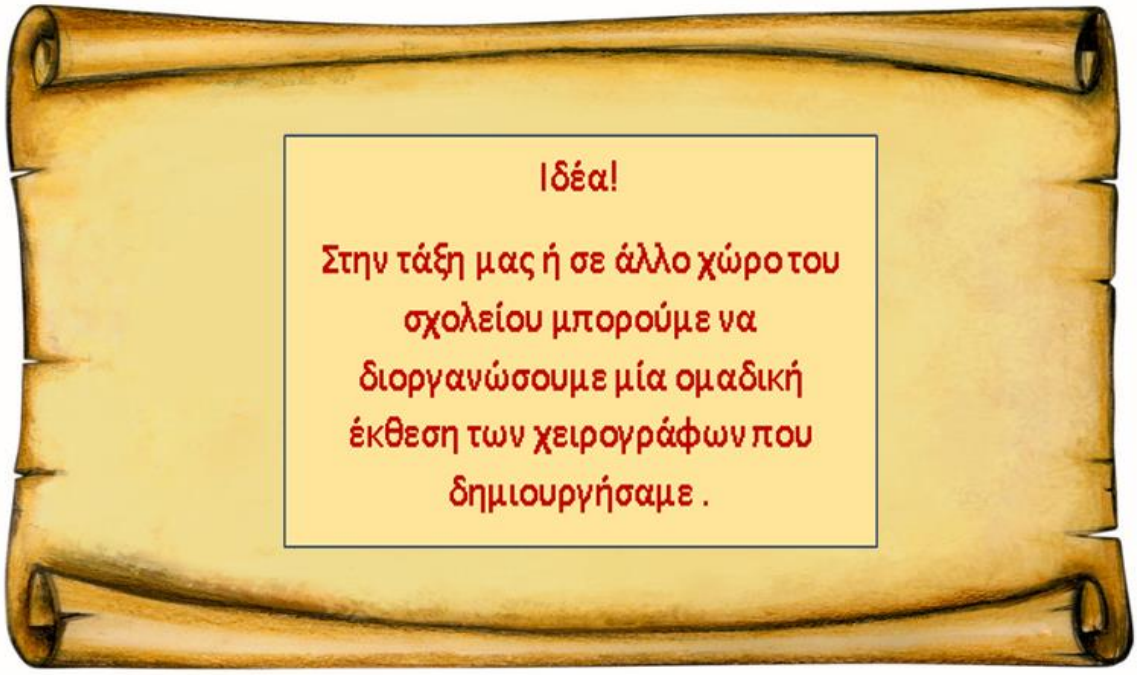

Δραστηριότητα 20

Μπορείτε να δημιουργήσετε μία ψηφιακή συλλογή των χειρογράφων σας αξιοποιώντας το λογισμικό παρουσίασης powerpoint ή το ψηφιακό εργαλείο padlet.

Γ Φύλλο εργασίας: Τα παιδιά και η διαπαιδαγώγησή τους στο Βυζάντιο

Οι μαθητές/-τριες στο τρίτο φύλλο εργασίας καλούνται να απαντήσουν στο επιμέρους ιστορικό ερώτημα: Πώς διαπαιδαγωγούνταν τα παιδιά στο Βυζάντιο; Ποιος ήταν ο ρόλος των γονέων και των εκπαιδευτικών;

Δραστηριότητα 21:

Αφού μελετήσετε τις Πηγές 23,24,25 μπορείτε:

α) Να περιγράψετε τον ρόλο των γονέων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών στο Βυζάντιο.

β) Να επισημάνετε ομοιότητες ή διαφορές με τον ρόλο των γονέων σας σήμερα.

ΠΗΓΗ 23

Το σπίτι ενός παιδιού είναι το πρώτο σχολείο. Το παράδειγμα στην παιδεία είναι σημαντικό. Η συμπεριφορά των γονέων μεταξύ τους στο σπίτι πρέπει να είναι άμεμπτη, γιατί είναι αδύνατον οι γονείς που ζουν χωρίς κανόνες να συμβουλέψουν τα παιδιά τους. Η ευαίσθητη ψυχή του παιδιού πρέπει ευθύς εξ αρχής να συνηθίσει στην άσκηση του καλού. Δυστυχισμένο είναι το παιδί το οποίο ζει με φαύλους (= ανήθικους) γονείς.

Μέγας Βασίλειος (330-379 μ.Χ.)

Κουκουλές Φαίδων (1907), *Βασιλείου του Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαί*, Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α.Πετράκου, σ.6.

ΠΗΓΗ 24

Το κτίσιμο του χαρακτήρα του παιδιού γίνεται από τους γονείς. Χρειάζονται και οι έλεγχοι, αλλά με διάκριση. Έτσι μπορεί το παιδί να αφομοιώσει τους κανόνες και να αποκτήσει την απαραίτητη εσωτερική δομή που θα επιτρέψει την ανάπτυξη και ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του. Λέει ο Άγιος Ιωάννης: «Δεν διαπαιδαγωγεί σωστά το παιδί του ένας πατέρας, όταν του δίνει γλυκίσματα και μόνο ό,τι το ευχαριστεί. Δεν είναι απάντηση: «Δεν μπορώ να βλέπω το παιδί να κλαίει». Πόσο καλύτερα θα ήταν για σένα, γονέα, στενοχωρώντας το παιδί σου για λίγο να το κάνεις υγιές για πάντα, παρά να κάνεις αυτή την σύντομη ευχαρίστηση το θεμέλιο μιας διαρκούς λύπης».

Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος (349- 407 μ.Χ.)

Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου, Εις Πράξεις, Ομιλία 30, PG 60, 226.

ΠΗΓΗ 25

Εκείνος που δέχεται την παρατήρηση και την επίπληξη πρέπει να καταλάβει ότι αυτός που τον επιπλήττει το κάνει με αγάπη και όχι για να τον λυπήσει. Τότε δέχεται τα λόγια, όχι σαν να προέρχονται από οργή αλλά από φροντίδα ενός πατέρα που ανησυχεί.

Να τιμωρείς το παιδί σου, άλλοτε κοιτάζοντάς το με αυστηρό βλέμμα, άλλοτε λέγοντας του επικριτικά λόγια και άλλοτε με καλά λόγια και υποσχέσεις. Να υπάρχουν απειλές, αλλά να μην πραγματοποιούνται. Χωρίς να τιμωρείται, ας περιμένει όμως να τιμωρηθεί, για να μη χάσει τον φόβο της τιμωρίας.

Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος (349- 407 μ.Χ.)

Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου, Περί κενοδοξίας και ανατροφής των τέκνων, σ. 50.

Δραστηριότητα 22: Ποιες τροφές είναι σημαντικό να δίνουν οι γονείς στα παιδιά τους σύμφωνα με την Πηγή 26; Μπορείτε να μπείτε στην «καρέκλα του ειδικού» και να παρουσιάσετε τις υγιεινές συνήθειες διατροφής για τα παιδιά στο Βυζάντιο.

Ποιες από τις τροφές αυτές τρώτε κι εσείς σήμερα; (Είναι σημαντικό να παρουσιαστούν διατροφικές συνήθειες και παιδιών που προέρχονται από άλλες χώρες).

ΠΗΓΗ 26

Οι υπερβολές στη διατροφή καταδικάζονται από τους ιατρούς, διότι διαταράσσουν την ανάπτυξη. Το ίδιο επισημαίνουν και οι πατέρες της Εκκλησίας οι οποίοι αναφέρουν ότι τα παιδιά πρέπει να τηρούν, όπως ακριβώς και οι ενήλικοι, τις εκκλησιαστικές νηστείες.
Τα βυζαντινά, ιατρικά κείμενα προτείνουν για τη διατροφή των μικρών παιδιών ελαφρές και ρευστές τροφές, όπως αβγά μελάτα, κομματάκια ψωμιού σε αραιωμένο κρασί και τη δημοφιλή κρέμα γρούτη ή αθήρη που παρασκευάζεται από σιμιγδάλι ή κριθάρι. Συνιστάται επίσης ρυζόγαλο, τραχανάς, μουσταλευριά, βούτυρο και μέλι. Η εισαγωγή νέων τροφών πρέπει να γίνεται σταδιακά και να ακολουθείται ορισμένη σειρά, τα γεύματα να είναι καλοψημένα και να διαρκούν αρκετό χρόνο. Το κρέας δεν συγκεντρώνει τις προτιμήσεις των ιατρών, με εξαίρεση το κοτόπουλο που θεωρείται ελαφρότερο και συνεπώς καταλληλότερο.
Το γάλα αυτούσιο χωρίς αραίωση βλάπτει τα δόντια και ευθύνεται για δυσπεψία. Διαβαθμίζεται μάλιστα η βαρύτητα της δυσπεψίας αναλόγως της προέλευσής του και της περιεκτικότητάς του σε λίπος (αγελαδινό, πρόβειο, αιγός, όνου (=γαϊδάρας), ίππου, καμήλας).

Πουλάκου-Ρεμπελάκου, (2007).Το παιδί και η υγεία του στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 103:23-24.

Δραστηριότητα 23: Αφού μελετήσετε τις Πηγές 27, 28, 29,30 μπορείτε να απαντήσετε στα ακόλουθα ερωτήματα:

1.Πώς προσπαθούσαν οι δάσκαλοι να αλλάξουν τη συμπεριφορά των μαθητών τους;

2. Ποιους τρόπους αξιοποιούν οι εκπαιδευτικοί σήμερα για να διαπαιδαγωγήσουν τους μαθητές τους;

3. Μπορείτε να μπείτε στη θέση ενός μαθητή στο Βυζάντιο. Τι θα λέγατε σε έναν δάσκαλο ο οποίος επιλέγει να τιμωρεί αυστηρά τους μαθητές του;

Ποιους τρόπους θα επιλέγατε εσείς για τη διαπαιδαγώγηση των πιο άτακτων μαθητών;

Μπορείτε να ακολουθήσετε τη τεχνική του *θεάτρου forum* υποδυόμενοι τους ρόλους του μαθητή και του δασκάλου στο Βυζάντιο και να διατυπώσετε τις προτάσεις και τα επιχειρήματά σας για τους τρόπους διαπαιδαγώγησης των παιδιών.

ΠΗΓΗ 27

Οι δάσκαλοι στα βυζαντινά σχολεία προσπαθούσαν να διαπαιδαγωγήσουν τους μαθητές τους με διαφορετικά μέσα. Έδιναν πρώτα τον έπαινο όταν ένας μαθητής είχε καλή συμπεριφορά και έπαιρνε καλούς βαθμούς. Οι δάσκαλοι έπρεπε όμως όχι μόνο να επαινούν, αλλά και να επικρίνουν και να τιμωρούν όσους μαθητές δεν ακολουθούσαν τους κανόνες. Όμως η ποινή δεν έπρεπε να είναι βαριά και να δίνεται με οργή. Μία μορφή τιμωρίας ήταν και η νηστεία. Όποιος μαθητής ερχόταν απροετοίμαστος, δεν έφευγε όπως οι συμμαθητές του το μεσημέρι, αλλά έμενε στο σχολείο νηστικός. Η ποινή αυτή λεγόταν «μένειν εν τω διδασκαλείω». Και είχε επιπρόσθετη τιμωρία και από τους γονείς. Στα βυζαντινά σχολεία είχαν ακόμη ως ποινή την αποβολή για τους μαθητές οι οποίοι παρά τις παραινέσεις και τις συστάσεις παρέμεναν αδιόρθωτοι.

Λιβανίου, Προγυμνασμάτων παραδείγματα, 4, σ. 868 - 869.

ΠΗΓΗ 28

Ως σωφρονιστική μέθοδο, οι λόγιοι, οι μοναχοί και οι δάσκαλοι συνιστούν και τη χρήση του μαστιγίου (μάστιξ, ιμάς, σκύτος). Για να πειθαρχήσουν οι πιο άτακτοι και αμελείς μαθητές, όλοι σχεδόν εγκρίνουν τη μαστίγωση. Ο Μιχαήλ Ψελλός υποστηρίζει ότι ≪μικρά μάστιξ εφέλκεται προς μάθησιν≫.
[…] Είναι τόσο διαδεδομένη η πεποίθηση της αναγκαιότητας της σωματικής βίας στα παιδιά, σε όποιο κοινωνικό στρώμα και αν ανήκουν, ώστε δεν εξαιρούνται ούτε τα παιδιά της αυτοκρατορικής οικογένειας, τα οποία ο παιδαγωγός έχει το δικαίωμα να τιμωρεί σωματικά για τα παραπτώματα και τις κακές σχολικές επιδόσεις τους.
[…] Συχνά η σκληρότητα και η αυστηρότητα ενός δασκάλου συνιστά την καλύτερη διαφήμιση και λειτουργεί υπέρ αυτού στις προτιμήσεις των γονέων.

Πουλάκου-Ρεμπελάκου, (2007).Το παιδί και η υγεία του στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 103:24.

ΠΗΓΗ 29

Ο καλός δάσκαλος δεν έπρεπε μόνο να είναι αυστηρός, αλλά και να συγχωρεί και να προσπαθεί να κόψει τα ελαττώματα των μαθητών του. Όμως δεν θα πρέπει να ξεπερνά τα όρια της επιείκειας, γιατί θα έχει τα αντίθετα αποτελέσματα.

Κουκουλές, Φαίδων, (1948). *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Τόμος Α' Ι, σελ. 98-99.

ΠΗΓΗ 30

Με τον βίαιο τρόπο του διδασκάλου δύσκολα κάποιος μαθητής μπορεί να κλίνει προς το καλύτερο. Αντίθετα πετυχημένος είναι ο δάσκαλος, όταν αποτελεί πρότυπο στις πράξεις και στα λόγια.

Γρηγόριος ο Θεολόγος (329-390 μ.Χ.)

Χατζηεφραιμίδης, Ειρηναίος, (2017). *Γρηγόριος ο Θεολόγος: Μυσταγωγός Λόγου και Πράξης*, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σταμούλη, σ. 59-60.

Δ ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ. Εκπαίδευση και ανισότητες

Στο Δ΄φύλλο εργασίας οι μαθητές/-τριες θα απαντήσουν στο επιμέρους ιστορικό ερώτημα: Είχαν όλα τα παιδιά ίσες ευκαιρίες εκπαίδευσης στο Βυζάντιο;

Δραστηριότητα 24

Το «Πανδιδακτήριον» της Μαγναύρας ήταν το πρώτο, κρατικό Πανεπιστήμιο στην Κωνσταντινούπολη. Ιδρύθηκε το 425 μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β΄. Στην ίδρυση του Πανδιδακτηρίου συνέβαλαν δύο γυναίκες, η μεγαλύτερη αδελφή του Θεοδοσίου, Πουλχερία και η σύζυγός του, Αιλία Ευδοκία. Και οι δύο ήταν πολύ μορφωμένες και αγαπούσαν τα ελληνικά γράμματα. Στο «Πανδιδακτήριον» διδάσκονταν Φιλολογία, Γραμματική και Φιλοσοφία, στην οποία μάθαιναν Ρητορική, Μαθηματικά και Ρωμαϊκό Δίκαιο.

Μπορείτε να διαβάσετε τις Πηγές 31 και 32, να παρατηρήσετε την εικόνα (Πηγή 33) και να απαντήσετε στα ακόλουθα ερωτήματα.

1. Τι συμπεραίνετε ως προς το φύλο των φοιτητών στο «Πανδιδακτήριον»;
2. Είχαν τη δυνατότητα τα κορίτσια να φοιτήσουν στο Πανεπιστήμιο;
3. Γιατί οι νέες δεν είχαν τις ίδιες ευκαιρίες εκπαίδευσης στο Βυζάντιο;
4. Υπήρχαν εξαιρέσεις στον «κανόνα»; Μπορείτε να βρείτε περισσότερες πληροφορίες για αυτές τις φωτεινές εξαιρέσεις και να τις παρουσιάσετε στην τάξη.
5. Μπορείτε να δώσετε «φωνή» στις γυναίκες που διακρίθηκαν στο Βυζάντιο παρουσιάζοντας τις σκέψεις τους και τα συναισθήματά τους μέσα από το παιχνίδι «Ρόλος στον τοίχο». Στο περίγραμμα της μορφής κάθε γυναίκας που διακρίθηκε μπορείτε να σημειώσετε σκέψεις ή συναισθήματα του ρόλου και έξω από το περίγραμμα τις δικές σας απόψεις και συναισθήματα.

ΠΗΓΗ 31

Ήταν γενικός κανόνας τα κορίτσια να μην έχουν την ίδια εκπαίδευση που είχαν τα αγόρια. Τα κορίτσια από πλούσιες οικογένειες παρακολουθούσαν μαζί με τους αδερφούς τους μόνο όσα μαθήματα διδάσκονταν στο σπίτι τους. Οπωσδήποτε δεν μπορούσαν να πάνε στο Πανεπιστήμιο κι αν επιθυμούσαν να αποκτήσουν πανεπιστημιακή μόρφωση, έπρεπε να προσλάβουν ιδιωτικό δάσκαλο. Παρ' όλες όμως τις δυσκολίες, συναντούμε αρκετές γυναίκες στη Βυζαντινή Ιστορία με πλατιά μόρφωση. Οι κόρες του Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου ήταν φημισμένες για τη μόρφωσή τους. Η πολύ προικισμένη Άννα Κομνηνή, όταν έγραφε την ιστορία του πατέρα της, ζητούσε απ΄όσους θα μελετούσαν το έργο της να κρίνουν με επιείκεια το ακαλλιέργητο ύφος της, γιατί της έλειπαν η ρητορική τέχνη του Ισοκράτη, η ευγλωττία του Πινδάρου, η γλαφυρότητα του Πολέμωνα, η καλλιέπεια του Ομήρου και η λύρα της Σαπφούς. Η Ειρήνη, κόρη του Μεγάλου Λογοθέτη Θεοδώρου Μετοχίτη ήταν διάσημη για τη μόρφωσή της. Το ίδιο συνέβαινε και για πολλές άλλες γυναίκες. Πολλά κορίτσια σπούδασαν ιατρική και εργάστηκαν στα γυναικεία τμήματα των νοσοκομείων, όπου είχαν ίση θέση δίπλα στους άνδρες συναδέλφους.

Talbot Rice Tamara, (1988). *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, Αθήνα: Παπαδήμα, σ. 264.

ΠΗΓΗ 32

Συνήθως τα κορίτσια, όπως άλλωστε και τα αγόρια των πλουσίων οικογενειών, διδάσκονταν στο σπίτι, από ιδιωτικούς δασκάλους. Οι γυναίκες δεν μπορούσαν να πάνε σε Πανεπιστήμιο. Παρ' όλες αυτές τις δυσκολίες, συναντούμε πολλές φωτισμένες γυναίκες με ευρύτατη πνευματική καλλιέργεια όπως: Η Υπατία (370-415 μ.Χ.) στην Αλεξάνδρεια, φαινόμενο μοναδικό πανεπιστήμονος γυναίκας, η Πουλχερία, η αδερφή του Θεοδοσίου Β΄, και η σύζυγός του Αθηναΐδα-Ευδοκία, κόρη του Αθηναίου φιλοσόφου Λεοντίου (Ε΄ αιώνα), η οποία είχε σπουδάσει όλες τις επιστήμες, έγραφε ποιήματα και έβγαζε λόγους, συνετέλεσε δε και στη σύνταξη των νόμων του, η ποιήτρια Κασσιανή (Θ΄ αιώνα), σπουδαία υμνωδός της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που η απάντησή της τής κόστισε ένα θρόνο, η μεγάλη ιστορικός Άννα η Κομνηνή, συγγραφέας του ιστορικού έργου «Αλεξιάς». Ήταν ερασιτέχνης γιατρός που γνώριζε τόσα πολλά για την ιατρική όσα κι ένας επαγγελματίας γιατρός.

Λυμπέρης, Λεωνίδας, (2013). Η εκπαίδευση στα Βυζαντινά χρόνια. Ο συνδετικός κρίκος του αρχαίου με τον νεότερο Ελληνισμό, *Τα Εκπαιδευτικά*, Τεύχος: 107-108, σ. 136.

ΠΗΓΗ 33

Εικόνα 13. Καθηγητές και φοιτητές στο «Διδασκαλείο των Νόμων», Μικρογραφία από τη Σύνοψη Σκυλίτση σε χειρόγραφο του 13ου αιώνα, Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη. Πηγή Διαδραστικά Σχολικά Βιβλία: http://ebooks.edu.gr/ebooks/d/8547/620/10-0118-02_Istoria_E-Dimotikou_Vivlio-Mathiti.pdf

Δραστηριότητα 25

Αξιοποιώντας την Πηγή 34 και την Πηγή 35 να απαντήσετε στα ακόλουθα ερωτήματα:

1. **Ποια παιδιά στη βυζαντινή εποχή είχαν λιγότερες ευκαιρίες στην εκπαίδευση;**
2. **Γνωρίζετε παιδιά στη σύγχρονη εποχή που δεν πηγαίνουν συστηματικά στο σχολείο; Γνωρίζετε τις αιτίες;**

ΠΗΓΗ 34

Οι αυτοκράτορες ίδρυσαν ένα σημαντικό αριθμό σχολείων για ορφανά. Ακολουθούσαν κι αυτά τα παιδιά το ίδιο πρόγραμμα μαθημάτων που ίσχυε για τα άλλα σχολεία πρωτοβάθμιας παιδείας στις επαρχίες, αλλά τα παιδιά της μεσαίας και της ανώτερης κοινωνικής τάξης μορφώνονταν από ιδιωτικούς παιδαγωγούς που προτιμούσαν δοκιμασμένες ελληνορωμαϊκές μεθόδους. Τον 6ο αιώνα η εκπαίδευση είχε διαδοθεί τόσο, ώστε να προσελκύσει σεβαστό ποσοστό απ΄το σύνολο των παιδιών των ελεύθερων πολιτών και το ποσοστό αυτό εξακολουθούσε να μεγαλώνει σταθερά στους μεταγενέστερους χρόνους, αν και ήταν διαφορετικό από επαρχία σε επαρχία. Τον 11ο αι. επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) τα σχολεία ήταν ανοιχτά και προσιτά για όλα τα παιδιά ανεξάρτητα από εθνικότητα και κοινωνική τάξη των γονέων τους. Όλα τα παιδιά έπαιρναν τα πρώτα μαθήματα στο σπίτι τους από τη μητέρα τους, ιδιαίτερα όταν αυτή είχε κάποια μόρφωση.

Talbot Rice Tamara, (1988). *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, Αθήνα: Παπαδήμα, σ. 257.

ΠΗΓΗ 35

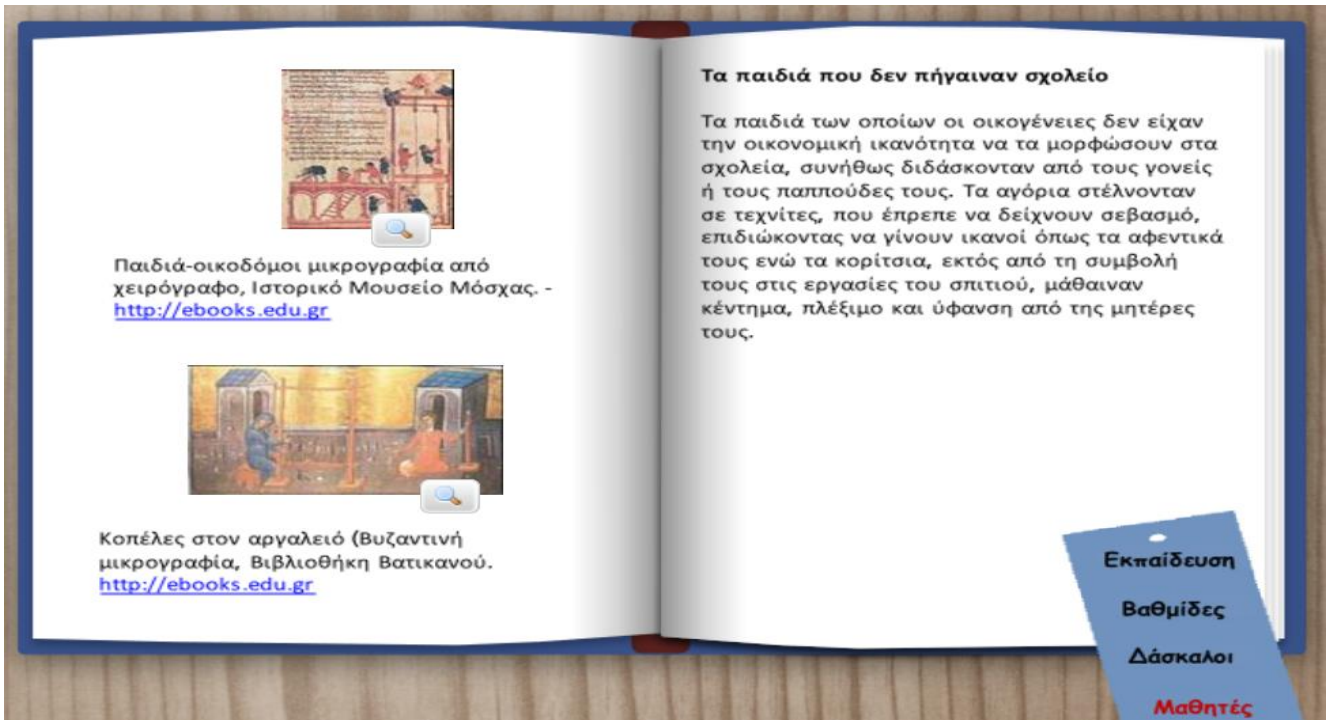

Μπορείτε να διαβάσετε το μαθησιακό αντικείμενο «Η εκπαίδευση στο Βυζάντιο» στην ακόλουθη ιστοσελίδα του Φωτόδεντρου: https://photodentro.edu.gr/v/item/ds/8521/8822

Ε ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Εξερεύνηση στο Μουσείο

Δραστηριότητα 26

Μπορείτε να επισκεφτείτε το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας ή το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη και να αναζητήσετε κατά την περιήγησή σας σε ομάδες εκθέματα που συνδέονται με την καθημερινή ζωή των παιδιών στο Βυζάντιο.

Μπορείτε να δημιουργήσετε έναν κατάλογο των αντικειμένων γράφοντας την ονομασία και τη χρήση τους.

Εάν επιτρέπεται η φωτογράφιση, μπορείτε να φωτογραφίσετε τα αντικείμενα. Εναλλακτικά να τα σχεδιάσετε.

Νικήτρια είναι η ομάδα που θα ανακαλύψει τα περισσότερα αντικείμενα.

Οι φωτογραφίες ή τα σχέδια μπορούν να αποτελέσουν το περιεχόμενο ενός φακέλου ή ενός κουτιού αναμνήσεων από τη μουσειακή σας επίσκεψη.

Μπορείτε να περιγράψετε την εμπειρία της επίσκεψης με άρθρο σας στην ιστοσελίδα του σχολείου σας προτείνοντας τη δική σας διαδρομή περιήγησης.

ΣΤ ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Η δική μας έρευνα: Ανακαλύπτουμε την ιστορία του σχολείου μας

Κύριο ερώτημα: Ποιες ομοιότητες ή διαφορές επισημαίνετε στις αντιλήψεις για τη διαπαιδαγώγηση και την εκπαίδευση των παιδιών στη βυζαντινή εποχή και σήμερα;

Δραστηριότητα 27

Χωριζόμαστε σε ομάδες και διερευνούμε την ιστορία του Σχολείου μας.

Συλλέγουμε μαρτυρίες από παλιούς μαθητές/-τριές του.

Εξετάζουμε το αρχείο του σχολείου, έγγραφα, σχολικά βιβλία, ημερολόγια σχολικής ζωής, φωτογραφίες σχολικών τάξεων, πηγές από το σχολικό αρχείο όπως μαθητολόγια και ποινολόγια.

Σημαντικά ερωτήματα στην έρευνά σας μπορούν να είναι:

1. **Πώς μάθαιναν οι μαθητές;**
2. **Ποια μαθήματα έκαναν;**
3. **Πώς ήταν το πρόγραμμα των μαθημάτων κάθε ημέρα;**
4. **Ποια ήταν η γλώσσα των βιβλίων τους;**
5. **Πώς ήταν οι τάξεις τους, η επίπλωση, τα εκπαιδευτικά μέσα;**
6. **Πώς ήταν οι σχέσεις μαθητών και εκπαιδευτικών;**
7. **Ποιοι κανόνες ίσχυαν στην τάξη και στο σχολείο;**
8. **Υπήρχαν έπαινοι και τιμωρίες; Σε ποιες περιπτώσεις επιβάλλονταν οι τιμωρίες;**
9. **Πώς ήταν το σχολικό κτήριο, τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του;**
10. **Πόσες αίθουσες είχε το διδακτήριο; Πόσους μαθητές μπορούσε να φιλοξενήσει;**

Μην ξεχάσετε να κρατήσετε ημερολόγιο σημειώνοντας κάθε φορά τα σημαντικότερα ευρήματα της έρευνάς σας!

Δραστηριότητα 28

Μπορείτε με τα υλικά τεκμήρια της έρευνάς σας, όπως παλιά σχολικά βιβλία, τετράδια, σχολικές ποδιές, γεωμετρικά όργανα, χάρτες, έγγραφα, σχολικά ενθύμια, φωτογραφίες να δημιουργήσετε τη δική σας μουσειακή έκθεση στο σχολείο.

Ειδικότερα μπορείτε:

α. Να δημιουργήσετε έναν κατάλογο απαριθμώντας και κατηγοριοποιώντας θεματικά τα αντικείμενα που συλλέξατε.

β. Να γράψετε λεζάντες για κάθε αντικείμενο περιλαμβάνοντας την ιστορία του, το όνομα του ιδιοκτήτη, τον τόπο προέλευσης και τη χρονολογία κατασκευής του αντικειμένου, τη συναισθηματική αξία που έχει το αντικείμενο για τον ιδιοκτήτη του.

γ. Να δημιουργήσετε μία ψηφιακή συλλογή αξιοποιώντας υλικές και προφορικές μαρτυρίες και να την αναρτήσετε στην ιστοσελίδα του σχολείου σας. Μπορείτε να αξιοποιήσετε το λογισμικό παρουσίασης.

δ. Να δημιουργήσετε μία αφίσα με τη βοήθεια του ψηφιακού εργαλείου PosterMyWall.

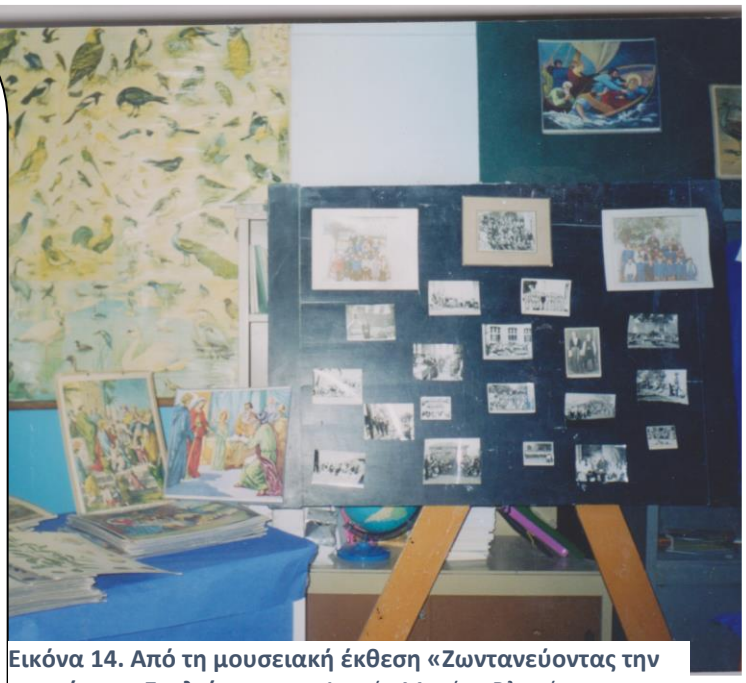

Εικόνα 14. Από τη μουσειακή έκθεση «Ζωντανεύοντας την ιστορία του Σχολείου μας», *Αρχείο Μαρίας Βλαχάκη*

Making the history of our school museum "alive", ICOM-ICME, Conference "Can Oral History Make Objects Speak?" Nafplion, Greece. October 18-21, 2005, https://icme.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/16/2019/01/ICME_2005_vlachaki.pdf

Εικόνα *15. Από τη μουσειακή έκθεση* «Ζωντανεύοντας την ιστορία του *Σχολείου μας»,* Αρχείο Μαρίας Βλαχάκη

Making the history of our school museum "alive", ICOM-ICME, Conference "Can Oral History Make Objects Speak?" Nafplion, Greece. October 18-21, 2005, https://icme.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/16/2019/01/ICME_2005_vlachaki.pdf

Ζ ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Κινηματογραφική απόδραση: Δημιουργούμε τη δική μας ταινία

Δραστηριότητα 29

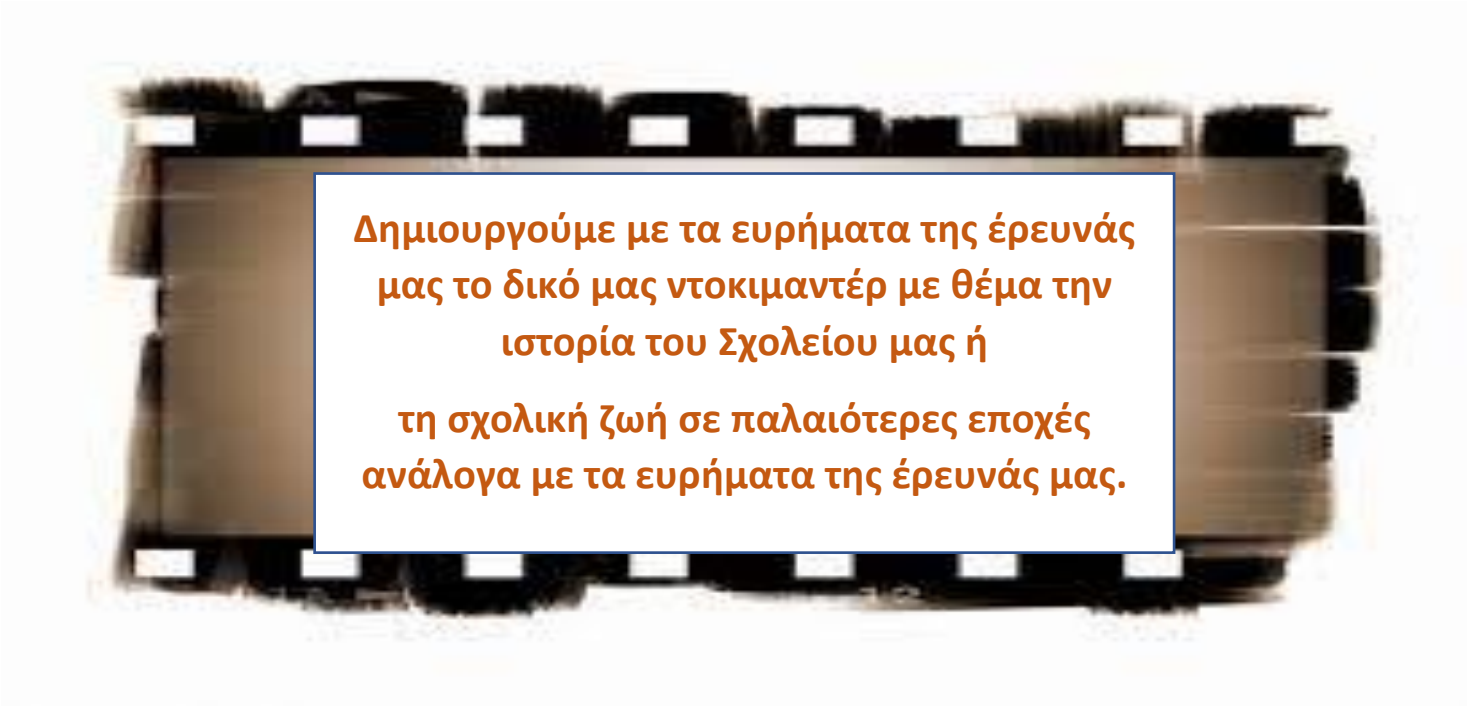

Δημιουργούμε με τα ευρήματα της έρευνάς μας το δικό μας ντοκιμαντέρ με θέμα την ιστορία του Σχολείου μας ή

τη σχολική ζωή σε παλαιότερες εποχές ανάλογα με τα ευρήματα της έρευνάς μας.

Δραστηριότητα 30. Ταινιοπροτάσεις

Μπορείτε να παρακολουθήσετε τις παρακάτω ταινίες:

1. **Ο δάσκαλος που άφηνε τα παιδιά να ονειρεύονται (Daniel Losset, 2006).**
2. **Το σκασιαρχείο (Jean - Paul le Chanois, 1949)**

Έπειτα να συζητήσετε:

α. Τις σχέσεις μαθητών και εκπαιδευτικού

β. Τις παιδαγωγικές μεθόδους που αξιοποιούνται

γ. Ποιες ευκαιρίες είναι σημαντικό να δίνει το σχολείο στους μαθητές/στις μαθήτριες.

Οι ταινίες αναδεικνύουν τις μεθόδους που εφάρμοσε ένας σημαντικός παιδαγωγός, ο Celestin Freinet.

Βιβλιογραφία

Αγγελίδη, Χ.,(επιμέλεια), (1989). *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα.

Αθωνική Ψηφιακή Κιβωτός, Ψηφιακή Συλλογή, Χειρόγραφα https://lms.mountathos.org/moodle/course/view.php?id=13 (Ανακτήθηκε 10/2/2022).

Αργυριάδη Μ. (1991). *Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Πρόλογος: Άγγελος Δεληβορριάς, Αθήνα: Εκδόσεις Μπρατζιώτη.

Αρμενόπουλος, Κ. (1971, 2006). Πρόχειρον νόμων ή *Εξάβιβλος*. Επιμέλεια Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης. - Αθήνα : Δωδώνη Εκδοτική ΕΠΕ.

Bazalgette, C., Becky P. & Potter,J. (2011). "Creative, Cultural and Critical: Media Literacy Theory in the Primary School Classroom" Paper presented at the Creative Engagements 7, Mansfield College, Oxford University, 4-7 July.
https://www.researchgate.net/publication/303617175_Creative_Cultural_and_Critical_Media_Literacy_Theory_in_the_Primary_Classroom (Ανακτήθηκε 20/5/2022)

Βλαχάκη, Μ. (2021). «Το αρχείο και το αντι-αρχείο ενός σχολείου: ανακαλύπτοντας μία διαφορετική ιστορία» Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Προφορικής Ιστορίας με θέμα «Αντι-αρχεία της Ιστορίας: Επανεξετάζοντας την Ιστορία από τα Κάτω», 3-5/6/2016, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Καλαμαριάς.
https://www.dropbox.com/s/qks4cghi3lc7nvm/1.pdf?dl=0 (Ανακτήθηκε 8/3/2022).

Βλαχάκη, Μ. (2018). «Μία έρευνα δράση για την προσέγγιση του εθνοπολιτισμικού «άλλου»: Ανακαλύπτοντας το διαφορετικό παρελθόν, μετασχηματίζοντας στερεοτυπικές αντιλήψεις στο παρόν», Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο «Σχολείο ανοιχτό στις κοινωνικές και παιδαγωγικές προκλήσεις», ΥΠ.Ε.Π.Θ, Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Κεντρικής Μακεδονίας, 4,5,6/5/2018, Θεσσαλονίκη, Τόμος Πρακτικών ISBN:978-960-89999-7-8, σελ. 98-104.
https://www.dropbox.com/s/4f4iyg96ut3x8zj/%CE%99%CE%92_6.%20%CE%94%CE%97%CE%9C%CE%9F%CE%A3%CE%99%CE%95%CE%A5%CE%A3%CE%97%20%CE%A3%CE%95%20%CE%A0%CE%A1%CE%91%CE%9A%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%91%20%CE%A3%CE%A5%CE%9D%CE%95%CE%94%CE%A1%CE%99%CE%9F%CE%A5.pdf?dl=0 (Ανακτήθηκε 8/1/2022)

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Ψηφιακή Συλλογή, Βυζαντινά χειρόγραφα https://www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.collections&c=10 (Ανακτήθηκε 10/2/2022)

Γαλάνη Μ., (2011). *Δημιουργική μέθοδος θεατρικού παιχνιδιού*, Αθήνα: εκδ. Έλλην.

Γελαδάκη, Σ. & Παπαδημητρίου, Π. (2014). «Όταν τα αρχεία μιλούν: η αξιοποίηση των σχολικών αρχείων», στο Γ. Μπίκος & Α. Κανιάρη (επιμ.) *Μουσειολογία, Πολιτιστική Διαχείριση και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Γρηγόρης, σ. 215-226.

Γρηγόριος Θεολόγος, Die Erziehunglehre der drei Kappadozier, PG 35, 708 Weiss.
Ηλιάδη Αμαλία, (2015), Εκπαίδευση και Σχολεία στο Βυζάντιο
https://web.archive.org/web/20111021071326/http://patriotaki.com/showthread.php?t=1699
(Ανακτήθηκε 18/1/2022).

Κουκούλες, Φ. (1948) *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, Τομ. Α. : Μνημεία του Λόγου. Σχήματα, Προλήψεις. Τα παιδικά παίγνια.* Αθήνα.

Λαμπροπούλου, Ά. (2020). Το παιχνίδι στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία, 8/2020,* τεύχος 133.

Λιβανίου, (1797), Libanii sophistae Orationes et declamationes ad fidem codicum mspt. recensuit et perpetua adnotatione illustravit Io. Iacobus Reiske. Volumen primum [-quartum], Τόμος 4., (Ψηφιοποιημένη έκδοση: 2014) Εθνική βιβλιοθήκη της Ρώμης.

Λιβάνιος. (2002). *Άπαντα*. Μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος

Λυμπέρης, Λ., (2013). Η εκπαίδευση στα Βυζαντινά χρόνια. Ο συνδετικός κρίκος του αρχαίου με τον νεότερο Ελληνισμό, *Τα εκπαιδευτικά*, Τεύχος 107-108: 131-142.

Μαλάλας Ι., *Χρονογραφία. Από τους απώτατους χρόνους μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού*. Επιμέλεια: Λαθύρης Γιώργος, Αθήνα: Εκδ. Ηλιοδρόμιο.

Μάνος, Κωνσταντίνος, *A Greek Portfolio 50 years later*, Μουσείο Μπενάκη, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. https://www.archaiologia.gr/blog/2014/11/19/%CF%84%CE%B1%CE%BE%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CF%8D%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BA%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84/ (Ανακτήθηκε 18/1/2022)

Μαρωνίτης, Δ.Ν.(2006). *Ομήρου Οδύσσεια. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών* (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).

Migne J.–P. (1857). (εκδ.P.G), Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τὰ εὑρισκόμενα πάντα, Ἑρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολήν, Patrologia Graeca, τόμ. 60.

Migne J.–P. Σύγκρισις χειμῶνος καὶ ἔαρος (έκδ. PG), Patrologiae cursus completus. Series Graeca, 147, Paris 1865.

Μπάρτζου Στυλιανή, Ο συμβολισμός των χρωμάτων στη βυζαντινή τέχνη, Αθωνική Ψηφιακή Κιβωτός https://lms.mountathos.org/moodle/pluginfile.php/307/mod_resource/content/1/%CE%9F%20%CE%A3%CE%A5%CE%9C%CE%92%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%A3%20%CE%A4%CE%A9%CE%9D%20%CE%A7%CE%A1%CE%A9%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%A9%CE%9D%20%CE%A3%CE%A4%CE%97%20%CE%92%CE%A5%CE%96%CE%91%CE%9D%CE%A4%CE%99%CE%9D%CE%97%20%CE%A4%CE%95%CE%A7%CE%9D%CE%97

Πανσέληνου, Ν.(2010). Βυζαντινή Ζωγραφική. Η βυζαντινή κοινωνία και οι εικόνες της (8η έκδοση).Αθήνα: Καστανιώτης.

Παπανικόλα- Μπακιρτζή Δ. (2002). Ώρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002, Υπουργείο Πολιτισμού/ Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα.

Πουλάκου-Ρεμπελάκου, (2007).Το παιδί και η υγεία του στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 103:20-27.

Runciman, S., (2017 ελληνική έκδοση), (1η έκδοση 1933), *Βυζαντινός Πολιτισμός,* Μετάφραση: Α. Παππάς, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Talbot Rice T. (1988) *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, Αθήνα: Παπαδήμα.

Φωτόπουλος Δ. & Δεληβορριάς, Α.(1997). *Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα.

Χατζηεφραιμίδης, Ειρηναίος, (2017). *Γρηγόριος ο Θεολόγος: Μυσταγωγός Λόγου και Πράξης*, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σταμούλη.

Vlachaki, M. (2005). Making the history of our school- museum alive ICOM-ICME Hellenic National Committee "Can Oral History Speak?", Nafplion, 18-21/10/2005

https://icme.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/16/2019/01/ICME_2005_vlachaki.pdf

(Ανακτήθηκε 10/4/2022)

Walter, G. (2007) *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο* στον αιώνα των Κομνηνών (1081-1180), Μετάφραση: Παναγιώτου, Κ., Αθήνα: Εκδ.Παπαδήμα.

Χαραλαμπίδης, Α.(2010). ΤΕΧΝΗ: βλέπω= γνωρίζω= αισθάνομαι. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
Χρήστου, Χ.(2000). Εισαγωγή στην τέχνη: Ζωγραφική-Χαρακτική- Σχέδιο (3η έκδοση). Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων.

Ψηφιακά εργαλεία

Storyboardthat: https://www.storyboardthat.com/
Pixton : https://edtech.gr/pixton-edu/
Padlet : https://padlet.com/
PosterMyWall: https://edtech.gr/postermywall/